

Stephen Herbert Hymer: Küreselleşme ve Çok Uluslu Şirket Kuramı

Ali Fıkırkoca*
Gülnur Yıldırım**

Özet

Şirketlerin uluslararasılaşma süreçleri özellikle son yirmi yıldır çeşitli araştırma ve tartışmalara konu olmaktadır. Çokuluslu şirket (ÇUŞ) olarak adlandırılan bazı şirketlerin devasa boyutlara ulaşması, onları hem akademik hem de siyasi alanlarda ilgi odağı haline getirmiştir. Bu makalede; çokuluslu şirketlerin uluslararası faaliyetleri hakkındaki başlıca kuramlardan birisi olan Hymer'in kuramı incelenmiştir. Hymer'in görüşlerinin genel bir tanıtımı, ÇUŞ kuramı ve küreselleşmenin politik ekonomisine dair temel savları ele alınmıştır. Buna ek olarak yazarın çalışmalarının özellikle uluslararası işletmecilik ve Marksist yazın açısından katkıları geliştirilen kurama yönelik olumsuz eleştirilerle beraber değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Uluslararasılaşma, çokuluslu şirket, doğrudan yabancı yatırım, Stephen Hymer.

Stephen Herbert Hymer: Globalization and the Theory of Multinational Corporation

Abstract

Internationalization processes of firms have been subject to several studies and debates especially over the last twenty years. The growth of the multinational companies (MNC) into vast dimensions; has brought them into focus both in the academic and political fields. In this article; Hymer's theory which is one of the main theories on multinational enterprises' international activities had been analysed. The basic tenets of Hymer's arguments about MNC theory and the political economy of globalisation are summarised. Finally an evaluation of his contributions to international business and marxist literature together with some opposing critics is being offered.

Keywords: Internationalization, multinational enterprise, foreign direct investment, Stephen Herbert Hymer.

---

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü öğretim üyesi.

** Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü yüksek lisans öğrencisi.

Giriş

1934 doğumlu olan ve 40 yaşında bir araba kazasında ölen Stephen Herbert Hymer; “kısa yaşamında” yazdığı doktora tezi ve 40 civarındaki makalesiyle Çok Uluslu Şirket (ÇUŞ) teorisine, Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) teorisine ve uluslararası işletmecilik disiplinine büyük katkılarda bulunmuştur¹. Hymer’in 1960 yılında M.I.T’de Prof. Charles Poor Kindleberger danışmanlığında yazdığı “Ulusal Şirketlerin Uluslararası Faaliyetleri: Doğrudan Yabancı Yatırımların Bir İncelemesi” başlıklı doktora tezi; çokuluslu şirketlerle ilgili modern teorilerin başlangıcıdır. Akademik bir konu olarak uluslararası işletmecilik konusunun kurucusu olan Hymer; çokuluslu şirket kuramının ilerleyen safhalardaki gelişimi açısından önemli bir ilham kaynağı olmuştur. 1990-2002 yılları arasında Sosyal Bilimler Atıf Endeksi² veri tabanına göre ekonomi ve işletme literatüründe Hymer’a toplam 319 kez atıf yapıldığı ve bunun 12 yıllık bir süre için yüksek bir rakam olduğu belirtilmektedir.³

Uluslararası literatürde Stephen Hymer’in çalışmalarına ve öngörülerine yönelik çeşitli değerlendirmeler yer almaktadır. Ancak söz konusu çalışmaların Hymer’ı bütüncül bir şekilde değerlendirmekten ziyade ÇUŞ kuramı konusundaki spesifik görüşlerine ya da dünya ekonomisine ilişkin öngörülerine odaklandığını görmekteyiz⁴. Bu çalışmada, Türkiye literatüründe de yeterince incelenmemiş bir yazar olan Stephen Hymer’in çalışmalarının kapsamlı bir literatür taraması yoluyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu makale şu şekilde örgütlenmektedir. İlk olarak Hymer’in Çok Uluslu Şirket kuramı alanında yaptığı katkılar ve buradan yola çıkarak dünya sistemine yönelik olarak getirdiği politik ekonomi çıkarımlarını ele alacağız. İkinci bölümde ise Hymer’in çalışmalarının kuramsal odak noktasını yazarın etkilendiği teorisyenler ve yazdığı dönemin özellikleri bağlamında ele alacağız. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise, sırasıyla, geliştirilen kuramın literatüre yaptığı çok boyutlu katkılar ve bunlara yönelik olumsuz eleştiriler açıklanacaktır. Sonraki bölümde Hymer’in kuramsal açıklamalarına yönelik olarak ampirik literatürdeki bulgular ortaya konacaktır. Çalışmamızı, küreselleşme ve ÇUŞ kuramları bağlamında, Hymer’in geliştirdiği perspektifin dünyadaki finansal krizi anlamada ne gibi perspektifler sunabileceğini tartışarak tamamlayacağız.

1 Buckley, Peter (2006). “Stephen Hymer: Three phases, one approach?”, *International Business Review*, C.15, S.2, s. 140-147.

2 SSCI: Social Sciences Citation Index; ISI Web of Science veritabanındaki sosyal bilimler ile ilgili makalelerin endekslendiği bir veritabanıdır.

3 Graham, Edward Monty (2006). “Comment on Peter J. Buckley: “Stephen Hymer: Three Phases, One Approach?”, *International Business Review*, C.15, S.2, s.140-147.

4 Bu konuda daha bütüncül bir değerlendirme sunması açısından istisna sayılabilecek bir çalışma için bkz. John H. Dunning ve Christos Pitelis (2008). “Stephen Hymer’s contribution to international business scholarship: as assessment and extension”, *Journal of International Business Studies*, C.39, S.1, s.167-176.

1. Yazarın Temel Savları

Letto-Gillies'e⁵ göre Hymer'in ÇUŞ'larla ilgili çalışmaları iki farklı evrede değerlendirilebilir. Doktora çalışmasının da dahil olduğu ilk evre yazarın ifadesiyle 'radikal evre'dir ve Hymer bu evrede 'ulusal firmaların çokuluslu faaliyetleri' konusuna yoğunlaşarak bu alanda daha sonraları yapılacak olan birçok çalışmanın önünü açmıştır. İkinci evre ise, Hymer'in Marksizm'i benimsedikten sonraki çalışmalarını içerir. Bu evrede Hymer ÇUŞ'ların faaliyetlerinin işçiler ve ulus-devletler açısından etkilerine dikkat çekmiştir. Dünya ekonomisi üzerindeki hâkimiyetini güçlendiren ÇUŞ'lar karşısında iktisadi faaliyetler üzerindeki egemenliği zayıflayan ulus-devletlerin (gerektiğinde bir araya gelmeleri sağlanarak) kurumsal kapasitesinin güçlendirilmesi gereğini savunmuştur. Hymer'in temel argümanlarını özetleyeceğimiz bu bölümde yazarın görüşleri bu ikili tasnife uygun bir şekilde sınıflandırılmıştır. Bu noktadan hareketle öncelikle Hymer'in uluslararasılaşma çerçevesinde firma kuramına yaptığı katkılar değerlendirilecektir. Daha sonra ise yazarın ÇUŞ'ların politik ekonomisine dair değerlendirmeleri özetlenecektir.

1.1 Hymer Ve Firma Kuramı

Hymer'in firma kuramı ile temel ilgisi şirketlerin uluslararası faaliyetlerini sınıflandırmak ve sebep-sonuç ilişkisi içerisinde açıklamak olmuştur. Hymer'in doktora tezindeki ifadesiyle; "Uluslararası faaliyetler kuramı, firma kuramının bir bölümüdür. Uluslararası faaliyette bulunan firmalar temelde ulusal firmalardır. Ulusal olmaları önemlidir çünkü bu, firmaların davranış şeklini ve gördükleri muameleyi etkiler".⁶ "Bir firma en az üç açıdan ulusaldır. Birincisi yasal bir milliyeti vardır ve bu, davranışını üzerindeki yasal sınırlamaları belirler. İkincisi hissedarlarının birçoğu belli bir ülkede ikamet etmektedirler ve daha da önemlisi hissedarlarına belli bir para birimi türünden kâr payı dağıtımını yapmayı taahhüt etmiştir. Ayrıca yöneticileri de ulusal bir kimliğe sahiptir"⁷ Hâlihazırdaki kuramların firmaların uluslararası arenadaki davranışlarını açıklayıcı olmadığını belirten Hymer'a göre ÇUŞ faaliyetlerinin anlaşılmasında 'örgütsel kontrol' kavramı merkezi önemdedir. Yazar, bu önemli tespitini dönemin uluslararası sermaye kuramlarının eksiklikleri üzerinden temellendirmiştir. Hymer'a göre uluslararası sermaye hareketleri kuramı; sermayenin, faiz oranlarındaki değişimlere tepkisel olarak hareket edeceğini öngörür. Fakat bu kuram doğrudan yatırıma uygulanamaz ve faiz oranlarındaki değişiklikler gerçekleşen doğrudan

5 Letto-Gillies (2005).

6 Stephen Herbert Hymer(1960). *The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment*, Massachusetts: MIT Pres, s.27.

7 Hymer (1960) s. 28.

sermaye hareketlerini açıklayamaz.⁸ Yazar, doktora tezinde, görüşlerini daha iyi açıklamak için portföy yatırımlarının eleştirisini sunduktan sonra bunların DYY'lerle ayrışan yapısını açıklamaktadır.

1.1.a. Portföy Yatırımı Kuramının Eleştirisi

Portföy yatırımı kuramının temeli faiz oranıdır. Her bir yatırımcı kârını, parasını kârlılığın en yüksek olduğu yere yatırarak azamileştirir. Kuram en basit haliyle; sermayenin, (riskin olmadığı, belirsizliğin olmadığı veya sermaye hareketlerine karşı engellerin olmadığı durumlarda) faiz oranları her yerde eşitlenene kadar, faiz oranının düşük olduğu ülkelerden yüksek olduğu ülkelere doğru hareket edeceğini öngörmektedir. Bu basit haliyle kuram ülkeler arası çapraz sermaye hareketlerinin olmayacağını öngörmektedir. Fakat Hymer'a göre risk, belirsizlik ve sermaye hareketleri karşısındaki engeller söz konusu olduğunda firmaların davranışlarını önceden tahmin etmek zordur. Risk göz önüne alındığında denge koşulu; eşdeğer risk ve eşdeğer kârlılığın aynı fiyata tekabül etmesidir. Bu haliyle sermaye hareketinin yönü kolayca tahmin edilemez. Çünkü her iki tarafta da riske yönelik tutum ve davranış farklılıkları nedeniyle ülkeler arası çapraz hareketler (örneğin ABD'nin DYY'lerinin yönlendiği ülkelerdeki –benzer faaliyet kollarında boy gösteren- firmaların da ABD'de DYY yapması) olasıdır.⁹ İlk olarak faiz teorisine uygun olarak riskin tam olarak hesaplanabildiği durumlarda bile yatırım piyasasındaki aktörler heterojen davranışlar sergileyebilir. Örneğin, farklı ülkelerdeki yatırımcıların benzer faiz getirilerini benzer şekilde hesapladığını düşünelim: bu durumda bile Hymer'a göre piyasadaki aktörler yatırım kararlarında aynı yönde hareket etmeyebilir. Farklı ülke yatırımcıları arasında (riskten kaçınma veya daha fazla risk alma gibi) farklılaşan risk alma eğilimleri oluşabilir. Ayrıca bunlar portföy çeşitlendirmesi amacıyla da yurtdışına yönelerek çeşitlendirmeye gidebilirler. İkinci olarak, belirsizlik söz konusu olduğunda (yani belli bir varlık ile ilgili riskin ve getirinin hesaplanması konusunda anlaşmazlıklar olduğunda) yine çapraz hareketler olacaktır çünkü değerlendirme farklılıkları olacaktır¹⁰. Hükümetlerin uyguladığı kontrolün yanısıra sermaye hareketine temel engel olan döviz kuru değişiklikleri, bilgiye erişim sürecinde veya uluslararası yatırım işlemlerinde ortaya çıkabilecek yüksek maliyetler de farklı ülkelerdeki eşdeğer varlıkların farklı oranlarda satılmasına sebep olabilir. Bu nedenlerden dolayı portföy yatırımları teorisi, sermaye hareketlerinin yönü konusunda net yanıtlar vermekten çok uzaktır.¹¹

---

8 Hymer (1960) s. 3.

9 Hymer (1960) s. 14.

10 Hymer (1960) s. 15.

11 Hymer (1960) s. 15.

Yazar, bu gözlemlere ek olarak, doğrudan yatırımlar ile faiz-oranı kuramının uyumsuz olduğu durumlara işaret eder:¹² (1) Aynı sanayi kolunda faaliyet gösteren iki farklı firma (bir tanesi Amerikan olan Standard Oil Company, diğeri ile Hollandalı olan Royal Dutch Petroleum Company), birbirlerinin ülkelerinde, ve dünyanın diğeri yerlerinde yatırım yapmakta ve borç almaktadırlar. Bu yatırımları faiz oranları ile açıklamak zordur (2) Doğrudan yatırımlar ile uluslararası portföy yatırımları, coğrafi akımlar emelinde ele alındığında,,zıt yönlerde hareket edebilmektedirler, bu da her iki sermaye tipinin hareketleri için de faiz oranlarının anlamlı olmayabileceğine işaret eder. Doğrudan yabancı yatırımların (DYY) nakdi sermaye hareketleri çerçevesinde ele alınması durumunda bu akımların sermaye yoğun ülkelerden (faizin daha yüksek olacağı) sermaye kıtlığı çeken ülkelere yönelmesi gerekirdi. Oysa ki, Hymer o dönemdeki Amerikan menşeli DYY yatırımlarının Kanada veya İngiltere gibi benzer sermaye yoğunluğu arz eden ülkelere aktığını vurgulamaktadır. 3) Yurtdışı doğrudan yatırımların çoğu faaliyetlerinin baskın bir bölümü ABD’de olan firmalar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu firmalar için ABD dışındaki faaliyetleri toplam faaliyetlerinin sadece küçük bir bölümüdür. Bu firmaların birçoğu finans firması değildir. Finans firması olmayan şirketlerin ABD dışında ABD adına yatırım yapmalarını anlamamanın zor olduğunu belirten Hymer, bu yatırımların ardındaki güdünün faiz oranından başka bir güdü olduğunu ve bu firmaların yurtiçi faaliyetleri ile bağlantılı olduğunu varsaymanın daha akıllıca olduğunu vurgular. (4) Eğer (doğrudan) yatırım yüksek faiz oranları ile ilintili olsaydı belli ülkelere ve o ülkedeki tüm sanayi kollarına ayırım gözetmeksizin yönelmesi beklenirdi. Ancak ABD kaynaklı DYY belli sanayi kollarında yoğunlaşmıştır. petrolün olduğu neredeyse her yerde Amerikan (doğrudan) yatırımı vardır (veya olmuştur) ve aynı tutarlılık motorlu araçlar, iş makineleri, lastik ve borular, sabunlar, tarım makineleri, vb. için görülmekle beraber; pamuklu tekstil ürünleri, giyim-kuşam, deri, basın ve temel demir ve çelik sektörlerinde ABD’nin doğrudan yatırımı neredeyse yoktur.

Böylelikle Hymer DYY’nin portföy yatırımları kapsamında ele alınamayacağını ortaya koymuştur. Bu tespit yazarın DYY’nin açıklanmasına yönelik yeni bir kavramsal/kuramsal çerçeve geliştirmesine yol açmıştır.

1.1.b. Doğrudan Yatırımın Gerekçeleri

Hymer bir firma için yurtdışında üretim kararı almanın kendine özgü bazı riskleri olduğuna dikkat çeker. Bu riskler, zamanın portföy yatırımı perspektifi çerçevesinde ele alınmamış bazı konuları gündeme getirmektedir. Uluslararası faaliyetlerin önündeki engellerden birisi ulusal firmaların yurtiçindeki üstünlükleridir, bir

¹² Hymer (1960) s. 17-21.

diğer deyişle ulusal firmaların yabancı firmalara göre üstünlükleri vardır:¹³ Ulusal firmalar ülkeleri hakkında (dil, ekonomi, yasa ve siyaset gibi alanlarda) daha fazla bilgiye sahiptir. Tüm bu unsurlar yabancı firmanın yatırım yapacağı ülkede, bir kereliğine de olsa, katlanmasını gerektiren sabit maliyetler yaratır.¹⁴ Yabancı bir firmanın karşısında başka engeller de vardır: hükümetin, tüketicilerin ve tedarikçilerin ayrımcılık yapmaları), veya döviz-kuru riski gibi.¹⁵ Peki bütün bunlara rağmen firmalar neden yurtdışı faaliyetlerde bulunmayı kârlı bulurlar?

Mevcut faiz oranı teorisi bu soruya tatmin edici bir cevap vermemektedir. Eğer faiz oranları yurtdışında, yurtiçindekinden yüksekse bir yatırımcı pekâlâ parasını yurtdışında borç verebilir, fakat mantık olarak borç verdiği yatırımı kontrol etmesine gerek yoktur. Dolayısıyla Hymer'a göre bu soruyu yanıtlamak için, ÇUŞ yatırımlarının doğal bir uzantısı olarak ortaya çıkan, örgütsel denetim konusuna odaklanılmalıdır. Tam da bu noktada Hymer, söz konusu örgütsel denetimi sağladığı için portföy yatırımlarından kavramsal olarak ayrı ele alınması gerektiğini düşündüğü, doğrudan yatırımları iki ana gruba ayırır.

Birinci Tip Doğrudan Yatırımlar

Bir yatırımcının (yatırımı üzerinde) kontrol (sahibi olma) gereksinimi duymasının iki temel sebebi vardır: birincisi, (yazarın 1. tip doğrudan yatırım olarak adlandırdığı yatırımlarda) varlıkların ihtiyatlı bir şekilde kullanılması ile ilintilidir. Yatırımcı, yatırımının güvenliğini temin etmek için şirketi kontrol etmek ister. Aslında bu gerekçe yurtiçi yatırımları için de geçerlidir. 1. tip doğrudan yatırımların teorisi portföy teorisine çok benzer bir teoridir. 1. tip doğrudan yatırımda da faiz oranı ana etkidir. Bu yatırım tipi, yabancılara güvensizliğin çok olduğu veya (yatırımcının) varlıklarının elinden alınması korkusu olduğu veya döviz kuru değişikliği riskinin çok olası olduğu durumlarda portföy yatırımının yerine geçer.¹⁶

İkinci Tip Doğrudan Yatırımlar

Faiz oranına bağlı olmayan 2. tip doğrudan yatırımda (ki yazarın çalışmasının konusu bu tip yatırımlardır, ve doktora tezinin geri kalan kısmında doğrudan yatırım terimi ile bu tip yatırımları kastedecektir) ortaya çıkan kontrol güdüsünde varlıkların akıllıca kullanımından çok farklı hedefler söz konusudur.

Bir firmanın neden yabancı bir ülkedeki bir kuruluşu kontrol etme gereği duyduğunun iki temel ve bir de alt (ikinci) dereceden sebebi vardır. Yazar iki temel

13 Hymer (1960), s.38.

14 Hymer (1960) s.39.

15 Hymer (1960), s.40.

16 Hymer (1960), s. 23.

sebebi şu şekilde sıralamıştır; (1) çatışmanın (rekabetin) ortadan kaldırılması, (2) mülkiyet temelli üstünlükler.

İlk olarak çatışmanın ortadan kaldırılması gerekçesini ele alacak olursak rekabetin azaltılması için birden fazla ülkede kuruluşları kontrol etmek bazen kârlıdır: Farklı ülkelerdeki kuruluşları aynı ürün piyasasında faaliyet gösterdiklerinde birbirleriyle bağlantılı hale gelmektedirler. Aynı pazarda satış yaptıkları için veya firmalardan birisi diğerine satış yaptığı için rekabet halindedirler. Bu gibi bir bağlantı varsa, firmalardan bir tanesinin diğerlerini kontrol etmesi –her bir ülkede farklı firmalar olması durumuna kıyasla– daha kârlıdır. Bir diğer deyişle merkezileşmiş karar-alma mekanizmasını dağınık bir karar alma mekanizmasıyla değiştirmek daha kârlıdır.¹⁷ “Eğer aksak pazarlarda faaliyet gösteriliyorsa (yani yatay veya iki taraflı monopol –tekeli– veya oligopol söz konusuysa) bir çeşit hileli anlaşma¹⁸ kârlı olacaktır. Bu hileli anlaşmaların bir türü; bir şirkete ait olan ve onun tarafından kontrol edilen çeşitli kuruluşlar olmasıdır. Bu; firmaların yabancı ülkelerdeki yatırımlarını kontrol etmeleri için bir güdüdür”.¹⁹

Uluslararasılaşmanın ikinci temel gerekçesi ise mülkiyet temelli üstünlüklerdir. Bazı şirketler belirli bir faaliyette üstünlüklere sahip olabilirler ve bu üstünlüklerden yabancı faaliyetler kurarak faydalanmayı kârlı bulmuş olabilirler: “Diğer temel güdü ise şirketlerin belli bir sanayi kolunda faaliyet gösterme yeteneklerinin eşitlikten çok uzak olmasıdır. Belli bir ürünün üretiminde diğer firmalara karşı üstünlükleri olan bir firma, bu ürünün üretimini yabancı ülkelerde de üstlenmeyi kârlı bulabilir. Firma bu yeteneğini kiralayabilir ya da satabilir. Hangi yolu seçeceği büyük oranda bu yetenek için söz konusu pazarın aksaklık derecesine bağlıdır. Eğer pazar aksak bir pazarsa; yetenek sahibi, kabiliyetinin kullanımını kontrol etmediği takdirde getirilerini tam olarak elde edemeyebilir”.²⁰ Yazarın burada ele aldığı aksaklıklar ve üstünlükler birbirleriyle ilişkili olarak değerlendirilmelidir. Dönemin endüstriyel organizasyon kuramından yola çıkarak rekabet açısından mükemmel işleyemeyen piyasalarda ortaya çıkan aksak (tekelci veya oligopolistik) yapıdan türeyen üstünlükler söz konusudur. Bunlar; ürün ve ara malı piyasasındaki aksaklıklar, büyük şirketlerin ölçek ekonomisine dayalı üstünlükleri ve hükümetlerin bazı firmalara sağladığı ayrıcalıklar ile finansal piyasalara erişimdeki kolaylıklar sonucunda oluşan üstünlüklerdir. Bu noktada Hymer mülkiyet temelli üstünlüklerin kullanılması ile rekabetçi çatışmanın ortadan kaldırılması davranışının piyasada varolan yapısal aksaklıkları güçlendirdiğini düşünmektedir. Kontrol gereksiniminin alt (ikinci) dereceden sebebi ise; çeşitlendirmedir. Alt dereceden bir sebeptir çünkü burada

17 Hymer (1960), s.41

18 İngilizcesi; *collusion*

19 Hymer (1960), s. 24.

20 Hymer (1960), s. 25.

kontrol, olmazsa olmaz bir ön koşul değildir.²¹ Çeşitlendirme kararı (“firmanın tüm faaliyetlerini aynı sepete koymamak” şeklinde özetlenebilecek) finansal nitelikli bir karardır. Dolayısıyla bir firma farklı sektörlerdeki şirketlerin örgütsel denetimini ele almadan -küçük ölçekli yatırımlar yoluyla da- çeşitlendirmeye gidebilir.

1.1.2. Hymer Ve ÇUŞ’un Küresel Politik Ekonomisi

Hymer’in ÇUŞ’un küresel politik ekonomisi olarak adlandırabileceğimiz ikinci evre çalışmalarının büyük bir bölümü 1970’li yılların ilk başlarında yayımlanan bir dizi makaleyi içerir.²² Bu makalelerde Hymer, çokuluslu şirketlerin dünya ekonomisinde giderek daha fazla güç sahibi olmalarını endişe ile izliyor, tekelleşmenin ve/veya oligopolist birleşmelerin olası olduğunu düşünüyor ve kendi ülkesi olan Kanada dâhil olmak üzere birçok ülkenin bu gidişattan zarar göreceği kaygısını taşıyordu. Hymer uluslararası arenada ‘güç’ sahibi olmanın sadece ‘pazar hakimiyetine’ sahip olmaktan çok daha fazla anlama geldiğini fark etmiştir.²³ Bu da onu ÇUŞ’un politik ekonomisi ile ilgilenmeye yöneltmiştir.

1.1.2.a.Kapitalist Sistemin Çelişkileri Ve ÇUŞ’lar

Hymer’a²⁴ (1972, 91) göre çokuluslu şirketler dünya ekonomisi üzerinde uç koldan ilerleyen dönüştürücü etkiler getirmektedir. Bunlar; uluslararası sermaye hareketleri, uluslararası kapitalist üretim, ve uluslararası hükümdür.

Uluslararası sermaye hareketlerinden birinci kasıt; kuruluşların yurtdışındaki şubelerle yaptıkları doğrudan yatırımlardır. İkincisi ise çokuluslu kuruluş tarafından desteklenen kısa-vadeli, uzun-vadeli ve özsermaye akışlarıdır. Ki bunlar da uluslararası finansı, yani yabancı bankalardaki mevduatları, Eurobond pazarındaki yatırımları, vb. harekete geçirir. Çokuluslu şirketler tarafından yapılan doğrudan yabancı yatırımlar tüm dünyadan sermaye çeken devasa bir kredi üstyapısı için bir temel teşkil etmiştir. Bu türden uluslararası özel sermaye akımları en az ÇUŞ’ların doğrudan yatırımları kadar büyüktür ve muhtemelen daha hızlı büyümektedirler.

Uluslararası kapitalist üretim; birçok ülkeden işgücünün; dünya çapında bütünleşmiş kurumsal bir üretim yapısı bünyesinde bir araya getirilmesidir.²⁵

21 Hymer (1960) s. 38.

22 Grazia Ietto-Gillies (2002). “Hymer, The Nation-State and The Determinants of Multinational Corporations’ Activities”, *Contributions to Political Economy*, C.21 s. 43.

23 Graham (2002) s.6.

24 Stephen Herbert Hymer (1972). “The Internationalization of Capital.» *The Journal of Economic Issues* C.6, S.1, s. 91-111.

25 Hymer (1972) s.91.

Uluslararası hükümet kavramı ile kastedilen durum; ulus devletlerin geleneksel güçlerinin erozyonu ve çokuluslu kuruluşun sermayeyi ve işgücünü uluslararasılaştırma eğilimine uygun olarak bu doğrultuda uluslararası ekonomik politika araçlarının ortaya çıkmasıdır. Bir kuruluş yurtdışında yatırım yaptığında sadece sermaye göndermekle ve örgütsel yönetim kademesini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda bütünleşmiş bir dünya ağına yabancı sermaye ve işgücü gönderme sistemi oluşturmuş olur. Birçok ülkeden birçok firma bu üretim ağını eş zamanlı ve büyük ölçekli olarak gerçekleştirdikleri ve gerçekleştirmeye devam ettikleri için yeni bir dünya düzeni oluşturmaktadırlar. Bu firmalar -dünya kapitalizmini son üç yüz yıldır karakterize eden ulusal ekonomiler sistemini tümüyle değiştirerek- dünya sermayesini ve dünya işgücünü birbirine kenetli bir 'çapraz geçiş'²⁶ sisteminde bir araya getirmektedirler. Bu süreç; uluslar-üstü bir üretim mekanı kurgulayarak güçlenen ÇUŞ'lar karşısında ulusal ölçüğe sıkışan devletlerin iktisadi bağımsızlığını azaltmaktadır.²⁷ Ortaya çıkan iktidar boşluğunda ülkeler arasında artan karşılıklı bağımlılığı idare edecek ve ÇUŞ'ların iktidarını dizginleyecek uluslar üstü kuruluşların oluşturulması gerekmektedir. Devlet kaynaklı engellerin kaybolduğu bir dünya pazarı yaratmak için, farklı çıkarların, yasaların, hükümetlerin ve vergilendirme sistemlerinin uluslararası özel sermayenin hak ve sınırları üzerinde birleştirilmiş bir yasalar bütünü olacak şekilde bir araya getirildiği bir sistem gereklidir.²⁸

Bu üç kollu sürecin henüz tamamlanmış olmaktan çok uzak olduğunu belirten yazar; makalesinde, bu sürecin politik ekonomisine -yani şirketlerin çokuluslulaşmasına eşlik eden siyasi birleşmelere (konsolidasyonlara)- odaklanmıştır.²⁹ Yazarın analizinin merkezî imgesi güç piramididir. Ürün ve sermaye piyasalarındaki rekabetin, kapitalistler arasında birleşmiş bir çıkar olmasına yardım ettiğini belirten yazar, bu arada işgücü pazarındaki kurumsal hiyerarşinin ve rekabetin, çalışanların gücünü zayıflattığını iddia etmiştir. Çokuluslu kuruluşun dinamiği -yazara göre- bu açıdan çelişkilidir. Üretimimin sosyal doğasını bir yere kadar genişlettiği doğrudur; fakat yalnızca sermayeyi denetleyen azınlığın kuvveti temelinde. İşçilerin bu sistemdeki konumu ile ilgili olarak Hymer; ÇUŞ'ların işgücüne ilişkin sorunların giderilmesi açısından - hiyerarşik yapılar aracılığıyla- kontrolü ellerinde tutmaya özen gösterdiklerini

26 İngilizcesi; *cross penetration*

27 Hymer tüm bu gelişmelere rağmen yabancı yatırımların yerel halk nezdinde meşru kılınması ve iktisadi istikrar sağlamaları işlevleri açısından değerlendirildiğinde coğrafi sınırlar önemini korumaya devam ettiğini de belirtir. 'Kapitalist üretimin çelişkili doğası' gereği ulus-devletin varlığı, her ne kadar ÇUŞ'ların gelişimi hükümetlerin gücünü azaltmakta ise de, ÇUŞ'ların sorunsuz işleyebilmeleri açısından önemlidir (Gillies, 2002).

28 Hymer (1972) s. 92.

29 Hymer (1972) s. 93.

vurgulamıştır. Hymer'a göre; sermaye, işçileri üretimde bir araya getirmek fakat güç açısından bölmek için 'kurumsal üstyapılar' inşa etmiştir. Hymer, bunu kısaca şöyle ifade eder: "İşgücünün uluslararası işbölümü, başı ellerden ve herbir eli birbirinden ayrı tutar. Böylece sermayenin kontrolüne karşı potansiyel bir direnci zayıflatır"³⁰ Kapitalist sistemde işçilerin gönüllü olarak değil de yabancı bir kuvvet tarafından zorlanarak işbirliği yapıyor olmaları, sermayenin bu başkaldırı ile sürekli olarak uğraşp enerjiyi boşa harcaması demektir. Devlet yoluyla bu sorunlar çözülmeye çalışılsa da devletin eli kolu bağlıdır çünkü devlet bu sorunları, bizzat sorunların kaynağı olan özel sermaye sistemine zarar vermeden çözmek zorundadır.³¹

Böylelikle yazar üretimin giderek ülkeler üstü bir niteliğe büründüğünü, bu durumun ise ulus devleti bir yandan zayıflatıp diğer yandan ise onu aktif müdahale yapmaya zorlayacak şekilde dönüştürdüğünü göstererek küreselleşen kapitalist ekonomideki siyasi çelişkileri ortaya koymuştur.

1.1.2.b.Hymer'in İkiz Yasaları

Çok uluslu kuruluşların uluslar üstü düzeyde faaliyet gösterebilme yetisi ulus devletin egemenliğini sarsan siyasi sonuçlar ürettiğini vurgulayan Hymer'in eleştirileri yukarıdaki tespitlerle sınırlı kalmaz. Yazar eleştiri oklarını Çok Uluslu sermayenin örgütsel yapısına, bu durumun dünyadaki iktisadi süreçleri şekillendirme kabiliyetine ve bunun yol açtığı kalkınma sorunlarına, yöneltecektir. Hymer'in doğrudan yatırım kuramından sonra belki de en çok bilinen savları; Hymer'in ikiz yasaları olarak da adlandırılan büyüyen firma ölçeği yasası³² ile eşitsiz gelişme yasası³³'dir. Hymer, 1970 tarihli AER makalesinde ÇUŞ'ların 'etkinlik/çelişkileri'³⁴ üzerine eğilmiştir ve bu iki terimi (ÇUŞ'ların etkinliğini oligopolistik karar-alma ile doğrudan ilişkili etkinlikleri olarak algıladığı için) eşanlamlı olarak değerlendirmiştir. Hymer bu makalede Alfred Chandler'in³⁵ çalışmalarından yola çıkarak 'büyüyen firma ölçeği yasası'nı önermiş ve bu yasanın gereği olarak "büyüklük; sayıca az olma ve rekabette azalma ile kısmen telafi edilmektedir" görüşünü öne sürmüştür. Buna göre Hymer, tek el karşıtı (antitröst) uluslararası kurum ve politikaların güçlendirilip, yerel 'küçük girişimciler'in korunmaları ve hatta teşvik edilmelerini tavsiye eder. Hymer bu makalede ayrıca ÇUŞ ve DYY hakkındaki önceki görüşlerinin tekrar altını çizerek, 'büyüyen firma ölçeği yasası'nı 'eşitsiz gelişme yasası' ile tamamlar. Hymer; ikiz yasalarını,

30 Aktaran Ietto-Gillies (2002) s. 50.

31 Hymer (1972), s. 94.

32 İngilizcesi; *law of increasing firm size*

33 İngilizcesi; *law of uneven development*

34 İngilizcesi; *efficiency contradictions*

35 Alfred D. Chandler (1962). *Strategy and Structure*, MIT Press., Cambridge, MA.

ÇUŞ'u mikrokozma (küçük alem), uluslararası ekonomik düzeni ise makrokozma (büyük alem) benzeterek kurgulamıştır.³⁶

Büyüyen Firma Ölçeği Yasası

Bu yasaya göre; ya firma boyutu arttıkça ölçek ekonomilerinin getirileri de devam etmekte ya da büyük firmaların -küçük firmalara nazaran- tekelci kazançlar elde etmeleri mümkün olmaktadır.³⁷ Her iki durumda da uluslararası ekonomik düzen, büyük firmaların lehinedir. Bu noktada sermayeyi daha büyük, daha da büyük toplamlara yoğunlaştıracak olan ve bu toplamları birleşmiş bir bütüne dönüştürecek olan iki güçlü kaldıraç rekabet ve kredilerdir. Rekabet firmaların kârlarını sürekli olarak yatırıma yönlendirmelerine ve kendilerini koruma adına yeni pazarlara genişlemeye zorlar. Kredi sistemi bireysel sermayeleri birleştirir ve boyutlarında büyümeyi tetikler. Piyasa güçleri artık dünya ölçeğinde faaliyet göstermektedirler, bu da kuruluşların ve sermayenin uluslararasılaşmasına yol açmaktadır.³⁸

Eşitsiz Gelişim Yasası

Hymer'a göre birleşmenin, üretim ve işlem maliyetlerinde azalma yoluyla gerçekleşen -tekel gücünün kullanımı yoluyla değere el konulması cinsinden- faydaları, DYY ve ÇUŞ faaliyetinin varoluş nedenini oluşturmaktadır. Bu süreçte, ÇUŞ'lar -modern bilimin ve teknolojinin imkanlarını seferber ederek- dünyadaki ekonomik kaynakların verimli kullanımını sağlamaktadırlar. Fakat verimlilikten sağlanan faydalardan -dünya genelinde- eşit olarak istifade edilmediğine dikkat çekerek bu dengesizliğin kalkınma süreçleri açısından da sosyal ve siyasi sorunlara yol açacağını öngörmüştür.³⁹ Sınır ötesi yatırımların iç içe geçmeleri, pazar paylaşımı ve küresel ölçekte birleştirici oligopollerin çıkarları ile faaliyet gösterdikleri ülkelerin toplumsal çıkarları giderek farklılaşmaktadır. Bu durum da özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kalkınma süreçlerini olumsuz yönde etkileyecektir. Yazar, ÇUŞ'ların uluslar arasında aynı sanayi kollarında birleşmeleri seçeneği karşısında merkezi planlama (sanayi kollarının ulusal sınırlar içerisindeki dikey birleşmesi) reçetesini önermiştir.⁴⁰

36 Kari Levitt-Polanyi (1982). "A Memoir. Stephen Hymer on the. Multinational Corporation", *Review*, C. 6, S.2, s. 253-279.

37 Stephen Hymer ve Peter Pashigian (1962). "Firm Size and the Rate of Growth", *Journal of Political Economy*, C.70, S.4, s. 569.

38 Hymer (1972) s. 95.

39 Hymer (1972) s. 95.

40 John H. Dunning ve Christos Pitelis (2009). "The Political Economy of Globalization - Revisiting Stephen Hymer 50 Years On", *Personal RePEc Archive no 23184*, Munich, s 1-31.

1.1.2.c. Karşılıklılık İlkesi⁴¹

Hymer'in ortaya attığı bir başka bakış açısı olan ve güç piramidi imgesiyle açıkladığı karşılıklılık ilkesine göre ÇUŞ'lara dayalı girişimcilikteki uluslararası uzmanlaşmanın bedeli, ÇUŞ'ların dünya ekonomik düzenini de kendi hiyerarşik içsel örgütlenmelerine benzetmeye çalışmalarıdır.⁴² Yazar burada Chandler ve Redlich'in⁴³ (alt/orta ve üst yönetim kademesinden oluşan) üç basamaklı şirket yönetimi sınıflandırmasını yerleşim teorisi ile birleştirerek (yarattıkları katma değer açısından farklılaşan) yönetsel faaliyetlerin ÇUŞ bünyesindeki coğrafi konumlarının farklılaştığı ve bunun ülkeler ve bölgeler arasında eşitsiz kalkınmayı arttırdığı bir dünya ekonomisi öngörmüştür. Buna göre yönetsel faaliyetlerin üst kademede yoğunlaşması ile uluslararası ekonomide denetimin merkezleşmesi süreci birbiriyle ilişkili hale gelmektedir. Hymer'in senaryosuna göre; ucuz maliyet ve pazar erişimi arayışları nedeniyle düşük-seviyeli günlük faaliyetler yayılmakla beraber, bu faaliyetlerin eşgüdümü –vasıflı işgücü ve iletişim/bilgi sistemleri gerektirdiği için- coğrafi olarak daha dar bir alanda sağlanmakta, hedef belirleme ve planlamadan sorumlu tepe yönetim ise büyük şehirlerde kümelenmektedir. Bu gibi büyük şehirler 'yüksek-düzyer stratejik planlamanın ana merkezleri' olmakta iken diğer şehirler bölgesel merkezlerden, günlük faaliyetlerin gerçekleştirildiği yerlere doğru hiyerarşik olarak sıralanmaktadır.⁴⁴ Bunun sonucu olarak gelir, statü, otorite ve tüketim tarzları (hem ülkeler hem de şehirler arasında) yukarıdan aşağıya doğru azalarak sıralanmakta ve bu da varolan eşitsizliğin ve bağımlılığın devamına yol açmaktadır. Bu 'aşağı yönlü damlama etkisi'⁴⁵ sonucunda sistemin devamlılığının sağlandığına dikkat çeken Hymer'a göre; yenilikler öncelikle büyük şehirlerde seçkin gruplara sunulduktan sonra ÇUŞ'ların pazarlama kanalları ve basın üzerindeki kontrolleri sayesinde diğer bölgelere yayılmaktadır. Böylece otorite ve kontrol güçlenmekte ve merkez dışındaki çalışanlarda –göreceli konumlarında herhangi bir değişiklik olmamasına rağmen- yukarı yönlü hareketlilik yanılması yaratılmaktadır⁴⁶. ÇUŞ'ların bünyesindeki uzmanlaşma sonucu üst düzey görevler ile alt düzey görevler farklı birimlerde yoğunlaştıkça, benzer şekilde dünyada da bilgi yoğun aktiviteler de belirli merkezlerde

41 İngilizcesi; *correspondence principle*

42 Stephen Herbert Hymer (1970). "The efficiency (contradictions) of multinational corporations", *American Economic Review*, C.60, S.2, s. 441-448.

43 Alfred Chandler ve Fritz Redlich (1961) "Recent Developments in American Business Administration and their conceptualization". *Business History Review*, Spring, s.103-128.

44 Yani sadece ülkeler değil şehirler arası farklılıklar da oluşmaktadır, Hymer küreselleşmenin (ulus-altı seviyede) yerel ölçekteki bu gibi sonuçlarını da ele almıştır

45 İngilizcesi; *trickle-down effect*

46 David Bailey ve Nigel Driffield. (2002). "Hymer and Uneven Development Revisited: Foreign Direct Investment and Regional Inequalities", *Contributions to Political Economy*, C.1, S.1, s.57.

toplanacaktır. Sonuç olarak, Hymer ‘karşılıklılık ilkesi’ ile kurumlar içerisindeki kontrolün merkezileşmesi olgusunu tanımlamak ve bu olgu ile uluslararası ekonomide ekonomik faaliyetlerin yoğunluğunu ilişkilendirmeye çalışmıştır.⁴⁷ Hymer’a göre içe doğru DYY alan ülkeler adeta yatırım yapan ÇUŞ’un bir şubesi görünümündedirler ve bu durum söz konusu ülkenin yalnızca ekonomik değil, eğitimle ilgili kararları da dahil olmak üzere birçok politikası üzerinde etkili olmaktadır.⁴⁸ ÇUŞ bünyesindeki işbölümü ve hiyerarşik yapı ile ÇUŞ’un genel merkezi ile şubeleri arasındaki asimetrik güç dağılımı uluslararası arenada eşitsiz bir işbölümü yapısının gelişimini destekler.⁴⁹ Bu yolla ulus-devletler arasında (özellikle gelişmiş devletler ile gelişmekte olan devletler arasında) da bir güç hiyerarşisi oluşur.

1.1.2.d. Doğrudan Yatırımlar Ve Örgütsel Yapı

Son olarak Hymer’in ÇUŞ faaliyetleri hakkındaki kuramsal çalışmalarının, yukarıda sözü edilen, kontrol gereksiniminden türeyen örgütsel süreçleri de mercek altına aldığını görmekteyiz. Yamin ve Forsgren’e⁵⁰ göre 1970’li yıllardaki (Marksist evredeki) makalelerinde yazar, çokulusluluğu çokbölümlülüğün (İng. multidivisionality) bir gelişimi olarak değerlendirmiş ve onu şirketin tepesindeki stratejik planlamanın artışı ile bağdaştırmıştır. Çokbölümlülüğün en önemli belirtisi strateji ile operasyonel kararların birbirlerinden açık bir şekilde hiyerarşik olarak ayrılmasıdır ve Hymer da tıpkı Alfred D. Chandler⁵¹ gibi (hatta Chandler’dan daha vurgulu bir şekilde) buna dikkat çekmiştir.⁵² Hymer’in bakış açısına göre ÇUŞ’lar iktisadi elitler tarafından kontrol edilmektedir. ÇUŞ’ların bünyesindeki hiyerarşi de bu elitlerin konumlarını korumak üzere tasarlanmıştır. Bu şirketler stratejik kararlar üzerindeki kontrollerini emeğin gücünü uluslararası planda ‘böl ve yönet’ ilkesi ile zayıflatarak korurlar. Tam da bu noktada yazarlar, Hymer’in ÇUŞ’a bakış açısının sınırlar ötesi genişlemeye özgü örgütsel karmaşıklıklara da dikkat çektiğine değinmektedir. Aslında –Hymer’in mantığı ile bakılacak olursa- ÇUŞ’ların üniter bir yapıdan ziyade federatif bir yapıda olmaları ÇUŞ’un kontrolünü elinde tutan elitlerin aleyhine bir durumdur, bu nedenle bu elitlerin amacı ÇUŞ’un federatif yapısını sınırlandırmak olacaktır. Yazar bu bağlamda uluslararasılaşmanın ÇUŞ’ların örgütsel yapılarını “entegrasyon-

47 Dunning ve Pitelis (2009) s.4.

48 Hymer (1970) s.446.

49 Ietto-Gillies (2005).

50 Mo Yamin, ve Mats Forsgren (2006). “Hymer’s analysis of the multinational organization: Power retention and the demise of the federative MNE”. *International Business Review*, C.15, S.2, s. 166-179.

51 *İşletme tarihçisi Alfred Chandler firmanın stratejik planlamasını gerçekleştiren üst düzey yöneticileri kapitalizmin “görünür eli” olarak adlandırmıştır.*

52 Yamin ve Forsgren (2006) s.2.

tepkisellik ikilemine” (Integration-Responsiveness Dilemma) doğru sürüklediğini ileri sürmektedir. Buna göre; ÇUŞ’lar iki zıt yöne doğru çekilmekte ve bu bir gerilim yaratmaktadır. Bir yandan her bir ülkede yerel koşullara ayak uydurmak zorundadırlar, öte yandan ise dünyanın farklı yerlerindeki faaliyetlerini koordine etmek zorundadırlar. Bu nedenle bu iki yönü dengeleyecek şekilde bir örgütsel yapı geliştirmeleri gerekmektedir.⁵³

Sonuç olarak, Hymer’in savlarını genel hatlarıyla ele aldığımızda, ÇUŞ’ların uluslararasılaşma sürecinde denetim güdüsünün ulusal sınırlar ötesine doğru genişlemesinin örgüt içinde, siyasi arenada ve kalkınma bağlamında oluşturduğu gerilimli fay hatlarını mercek altına alan bir entelektüel izlek söz konusudur. Bir sonraki bölümde bu görüşlere ilham verip kaynaklık eden gözlem ve kuramlar ele alınacaktır.

2. Kuramsal Odak Noktası

Hymer’in çalışmalarını doktora tezinin de dahil olduğu erken “radikal” evre ve sonraki Marksist evre olarak ikiye ayrılabilirliğini belirtmiştik. Ancak aşağıda daha detaylı bir şekilde göstereceğimiz üzere Hymer’in görüşlerinde belli değişiklikler gözlemlense de çalışmalarında ciddi süreklilikler de tespit etmek mümkündür. Çalışmalarının kuramsal odak noktasına bakıldığında, fikirlerinin dönemin (özellikle piyasa aksaklıklarına ilişkin) kuramsal akımları ve (ÇUŞ’lar ve kalkınma ilişkisi çerçevesinde geliştirilen) ampirik gözlemleri ile etkileşim içerisinde olduğunu gözlemleyebiliriz.

İki temel piyasa aksaklığı türü vardır: Yapısal piyasa aksaklıkları ve işlem-maliyeti (bilişsel⁵⁴) aksaklıkları. Hymer’in özellikle ilk evre çalışmalarında şekillenen ÇUŞ kuramını ele alacak olursak yazarın birinci türden aksaklıklara odaklandığını görmekteyiz. Bir diğer deyişle, pazara giriş çıkış serbestisi açısından sorunsuz olarak işleyen tam rekabet piyasasına koşut olarak, pazarda az sayıda oyuncunun faaliyette bulunduğu durumlara odaklanıldığını görmekteyiz. Bu tarz piyasa aksaklıkları; pazarların işleyişine müdahale eden ve (kusursuz işleyen bir pazarda olmaması beklenen) çeşitli maliyetler yaratan unsurlardır.⁵⁵ Yapısal piyasa aksaklıkları; ÇUŞ’un varlık gücünü sağlamlaştırmaya yönelik aksaklıklardır. Ölçek ekonomileri, bilgi üstünlükleri, dağıtım ağları, ürün çeşitlendirmesi, kredi üstünlükleri bu türden aksaklıklardır. Hymer’a göre bu tür aksaklıklar ÇUŞ’ların pazardaki güçlerini sağlamlaştırdığı için bizzat ÇUŞ’lar tarafından yaratılan

53 Yamin ve Forsgren, (2006) s.4.

54 İngilizcesi; *cognitive*

55 Ramon P. DeGennaro, (2005). “Market imperfections,” *Journal of Financial Transformation*, C. 14, s. 108.

aksaklıklardır.⁵⁶ Diğer bir deyişle, çokuluslu şirketler, piyasa aksaklıklarından istifade ederek uluslararası pazarlardaki konumlarını güçlendiren şirketlerdir. Öte yandan Dunning'e göre; hükümetlerin -ülkelerinin firmalarını- küresel rekabetten korumak amacıyla aldıkları önlemler de yapısal aksaklıklar sınıfına girer.⁵⁷

Hymer'in piyasadaki büyük oyuncuların yarattığı giriş engellerine odaklanması ise içinde bulunduğu dönemde revaçta olan kuramsal akımların etkisi ile yakından ilişkilidir. Hymer'in doktora tezini verdiği dönemdeki mevcut neo-klasik firma teorisi; Bain⁵⁸ tarafından ortaya atılan pazar yapısı temelli yaklaşımdı. Bain, yeni rekabete engel olarak üç unsur sıralamıştı. Bunlar; mutlak maliyet üstünlükleri, ürün farklılaştırma üstünlükleri, ve ölçek ekonomileri idi. Hymer doktora tezinde çoğu yerde Bain'den alıntılar yapmış ve bu üstünlükleri ve bu üstünlüklerin kaynaklarını mercek altına almıştır. Bu örgüt kuramı bakış açısının üç önemli elemanı vardır: Göreceli olarak durgun (statik) olan doğası, kusursuz bilgi ve belli bir teknoloji seviyesi varsayımı ve firmalar arası işbirliğine yalnızca fiyat konusunda danışıklı dövüş gözüyle bakılması. Dunning ve Pitelis'e göre Hymer'in geçmişi ve dönemin akademik ortamı göz önüne alınırsa, Hymer'in hileli küresel oligopol kavramını benimsemiş olması çok olağandı.⁵⁹ Çünkü Bain'in çalışmasının ana fikri de oligopolistlerin birlikte hareket ettikleri idi. Dunning ve Pitelis'e göre bu fikir, Hymer'in DYY'nin temel nedeninin rekabetin azaltılması olduğunu tespit etmesini sağladı.⁶⁰ Dunning'in meşhur "tütün" vakası bu tespiti destekler niteliktedir. Hymer, ÇUŞ'un politik ekonomisi ile ilgili birçok çalışmasında Dunning'in uluslararası 'tütün vakası'na⁶¹ değinmiştir. Ayrıca, Hymer'in yaşadığı dönemde firmalar arası rekabet, ağırlıklı olarak büyük ölçekli

56 John H. Dunning ve Alan M. Rugman (1985). "The Influence of Hymer's Dissertation on the Theory of Foreign Direct Investment", *American Economic Review*, C.75, S.2, s.229.

57 Yair Aharoni (1997). *Changing Roles of State Intervention in Services in an Era of Open International Markets*, New York: State University of New York Press, aktaran Dunning (2006).

58 John Bain (1956). *Barriers to New Competition*, Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

59 Dunning ve Pitelis (2008).

60 Dunning ve Pitelis (2008) s.168.

61 "yüzyılın başında İngiliz tütün sanayisi gerçek anlamıyla Amerikan sermayesine "işgal edilmişti". Amerikan sigaralarına uygulanan yüksek *gümrük duvarları* nedeniyle satışları sınırlanan American Tobacco Company (Amerikan Tütün Şirketi), 1901 Eylül'ünde yeni ve itibarlı bir firma olan Ogden's Ltd. şirketini satın aldı ve ucuz sigaralar satmak için doğruca geniş çaplı bir reklam kampanyası başlattı. Amerikan şirketinin o dönemdeki genel başkanı amaçlarını gizlemiyordu: 'hem İngiltere hem de kıtadaki tütün ticaretinin büyük bir oranını ele geçirmek' ... İngiliz üreticilerin yanıtı hızlı oldu. Ogden's'in satın alındığı ayda 13 önde gelen tütün şirketi birleşip 14,5 milyon çıkarılmış sermayeli Imperial Tobacco Company şirketini oluşturdular. Sonrasında bunu, iki grup arasında kıran kırana geçen rekabet ayları takip etti. Nihayet 1902 Eylül'ünde bir pazar paylaşımı anlaşmasına varıldı ve Ogden's -İngiliz ve İrlanda pazarlarının tekeli verilen- Imperial Tobacco grubunun bir parçası olurken, ABD ve sömürgelerine American Tobacco Company ürün tedarik edecekti." Aktaran Dunning ve Pitelis (2009) s. 8.

kuruluşlar arasında oligopolcü bir çerçevede gerçekleşmekteydi. Bu dönemde; birçok mal ve hizmetin üretimi merkezi planlamaya dayalı sosyalist ekonomilerde yoğunlaşmış veya piyasa ekonomilerinde faaliyet gösteren büyük firmaların örgütsel hiyerarşileri içerisinde (dolayısıyla sosyalist ekonomilere benzer şekilde şirket üst yönetimin merkezi planları çerçevesinde) gerçekleştirilmekteydi.

Yazarın çalışmalarında yapısal piyasa aksaklıklarının çok önemli bir yer tutması, bazı görüşlerin aksine bilişsel temelli doğal piyasa aksaklıklarını tamamıyla göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Hymer, 1968 yılındaki makalesinde Ronald Coase'ın 1937 tarihli (firmanın doğası üzerine olan) çalışmasına atıfta bulunur ve Coase'ın işlem maliyeti analizini,⁶² mevcut ÇUŞ teorisine dahil eder.⁶³ Aslında yazarın doktora tezinde de Ronald Coase'ın çalışmalarından haberdar olduğunu gösteren dolaylı ipuçları söz konusudur.⁶⁴ Hymer, doktora tezinde DYY'yi – çoğunlukla yapısal türden olan- pazar aksaklıklarıyla ilişkilendirmiş ama bir firmanın yurtdışında katma değer değeri olan faaliyetlere girmeyi seçerek, sınır-ötesi pazarları 'ikame ettiği' 'içselleştirdiğini' veya 'yerini aldığında

62 Bu yaklaşım Coase'ın (1937) belirsizliğin hakim olduğu dünyada firmanın işlem maliyetlerini düşürdüğünü ileri süren içgörüsünden türetilmiştir. Burada "kusursuz işleyen piyasa" imgesi piyasa aksaklığı kavramı ile ikame edilir. Coase sonrası dönemde kurumsal iktisatçı Oliver Williamson (1981) tarafından geliştirilen bu görüşe göre piyasalarda her zaman aksaklıklar mevcuttur, iktisadi mübadelelerde aktörlerin gelecekte doğabilecek sorunlara ilişkin -sınırlı rasyonalite sebebiyle- pek çok pürüzlü durum ortaya çıkabilir. Bilindiği üzere bir firmanın, diğer firmalar ile kurduğu, piyasa ilişkisi herhangi bir pazarda gerçekleştirilebilecek olan sözleşmeye dayalı her tür alım satım ilişkisidir. Bilişsel kavrayışımızın sınırlılıklarının "doğal sonucu" olarak türeyen öngörülemez durumların alım-satım sözleşmelerine dahil edilememesi sebebiyle, yani "doğal" piyasa aksaklıklarından ötürü, bahsedilen sözleşme temelli piyasa ilişkisi etkin işleyebilir (Hennart, 2003; Buckley ve Casson, 2009). Örneğin rakiplerle ve tedarikçilerle olan bağlantılar işlem maliyetlerinden etkilenebilir. Eğer tedarikçiler çok fırsatçıysa ya da satın alınacak teknolojinin daha piyasası gelişmemişse (yani gelecekteki getirileri belirsizse), oluşabilecek piyasa aksaklıklarından (yani yüksek işlem maliyetlerinden) dolayı firma içi üretim piyasadan tedarik etme alternatifine göre daha hesaplıdır. Verilen örneklerde ilk durumda tedarikçinin alıcısıyla yaptığı sözleşmedeki boşluklardan faydalanarak düşük kaliteli mal üretmesi, ikinci durumda da firmanın değerini bilemediği yeni bir teknolojiye gereğinden fazla değer biçerek yüksek ödeme yapmasında kaynaklanabilecek maliyetler söz konusudur. Belirsizlikten ve öngörülemezlikten kaynaklanan aksaklıklar alım satım sözleşmelerine konu edilemediğinden işlem maliyetinin firma tarafından içselleştirilmesi gerekmektedir. İçselleştirme (özümseme) kuramına göre piyasadaki aksaklıklar arttıkça (piyasalar bilişsel sorunlardan ötürü işlevselliğini kaybettikçe) firma açısından firma dışında gerçekleştirilen ticari işlemlerin -yani piyasadaki al/sat işlemlerinin- firma içi işlemler ile ikame edilmesi tercih edilir. Firmanın örgütsel denetimin genişlemesi yoluyla, yani bürokratik-hiyerarşik denetimin ve eşgüdümlemenin merkezsizleşmiş piyasa eşgüdümünün yerini alması yoluyla, firma piyasa işlemlerini özümsemiş olur.

63 Dunning ve Pitelis (2008) s. 167.

64 Mohammad Yamin (1993). "A Reassessment of Hymer's Contribution to the Theory of Transnational Corporations." Christos Pitelis ve Roger Sugden (der.), *The Nature of the Transnational Firm* içinde, London: Routledge, s. 64-80.

açıkça belirtmiştir. Hymer'in 1968 tarihli makalesinde de doktora tezindeki düşünce yapısını daha da ileri götürdüğü görülmektedir.⁶⁵ Hymer 1967 yılında Marksizm'e bağlılığını açıklamış ve 1968 tarihli makalesinde, Coase'in işlem maliyeti analizini de Bain-tipi endüstriyel örgüt kuramıyla birlikte kullanarak uluslararası doğrudan yatırımın belirteçlerini açıklamaya çalışmıştır. Kanımızca bu durum Hymer'in çalışmalarındaki inter-disipliner yönelimin süreklilik arz ettiğine yönelik en önemli göstergedir. Hymer'in bu özelliğine dolaylı yoldan işaret eden yazarın tez hocasıdır. Kindleberger⁶⁶ Hymer'in ticaret ve endüstriyel organizasyon konularını birleştirerek 'karmaşık' bir alan olan politik ekonomi alanına yaptığı katkıları takdir ederken öğrencisinin çok farklı disiplinlerde aynı anda sürdürdüğü bir entelektüel faaliyetin varlığını da tescil etmektedir. Hymer, Marksizmi benimsediği entelektüel evresinde de, ana akım kuramlardan faydalanarak bunlarla kendi çalışmaları arasında verimli sentez olanaklarını keşfetmeye yönelik ilgisini korumuştur.

Ancak yazarın beslendiği bu kuramsal akımlara, özellikle ÇUŞ kuramı çerçevesinde, kendine has katkılar getirdiği de anlaşılmaktadır. Dunning ve Pitelis'e⁶⁷ göre; her ne kadar rekabetin azaltılması savı; algılanan endüstriyel örgüt kuramının bir uzantısıysa da 'üstünlükler' savının büyük kısmı Hymer'in kendi kavrayışı idi ve bu savın ÇUŞ kuramında içselleştirme teorisinin kullanılmasının ve geliştirilmesinin öncülü olduğu öne sürülebilir.⁶⁸ İkinci evre çalışmalarında firma kuramına olan ilgisinin azaltan Hymer yine de ÇUŞ'ların örgütsel formuna ve uluslararasılaşma süreçlerine olan ilgisini sürdürmektedir. Ancak burada yazarın ilgi alanı hiyerarşik örgütlenme yapısı ile yoğunlaşan uluslararasılaşma desenlerini dünya sistemi üzerindeki etkileridir. Burada, Chandler'dan devralınan, şirketin tarihsel evrim sürecinde ortaya çıkan hiyerarşik bölümlenmenin (ana argüman kısmında da gösterdiğimiz gibi) dünya sistemi üzerinde paralel etkiler yaratacağı söylenmektedir. Hymer, yine inter-disipliner bir yönelimle, Chandler'in stratejik planlamayı gerçekleştiren yönetici kesimi ("kapitalizmin görünen eli") tanımını uluslararası kapitalist elit sınıf olarak kavramsallaştırarak Marksizmle bağdaştıracak şekilde kurgulamıştır.

Letto-Gillies⁶⁹ ayrıca Hymer'in analitik düşüncesinde, özellikle iktisadi faaliyetlere yönelik genel kavrayışı açısından, bir başka sürekliliğe işaret eder. Buna göre, hem Edward Graham hem de Christos Pitelis tarafından –Hymer'in radikal ve Marksist yaklaşımlarına rağmen- neo-klasik bulunduğunu not eder.

65 Dunning ve Pitelis (2009) s. 3-4.

66 Charles Poor Kindleberger (2002). "Stephen Hymer and the Multinational Corporation", *Contributions to Political Economy, C. 21, S.1, s. 5-7.*

67 Dunning ve Pitelis (2009).

68 Dunning ve Pitelis (2009) s.9.

69 Letto-Gillies (2005), s. 66.

Casson⁷⁰ gibi Graham da Hymer'in, hayatı boyunca (siyasal görüşleri bir tarafa) analitik bakış açısıyla tam bir neo-klasik olduğunu, yukarıda da değinildiği üzere, ÇUŞ'ların uluslararası ticaret piyasasındaki işlem maliyetlerini içselleştirerek yol açtığı verimlilikleri tam anlamıyla fark ettiğini not etmiştir.⁷¹ Ancak Hymer'in verimlilik artışları sonucunda elde edilen getirilerin işçilerden ziyade sermayenin yararına kullanıldığını vurguladığı da belirtilmelidir.⁷² Bu tespite ek olarak söz konusu çalışmaların ağırlıklı olarak iktisadi ve örgütsel bir bakış açısıyla şekillendiğini, politik ekonomi kavrayışının bunların üzerine inşa edildiğini de ekleyebiliriz. Hymer'in çalışmalarının mikro iktisadi temellerini daha çok neo-klasiklere dayandırırken makro iktisadi çerçevesini ise Marksizmin belirlediği görülmektedir. Bu bağlamda Buckley'e⁷³ göre yazarın neo-klasik iktisattan ayrıştıran bir Marksist damar da eserlerinin içinde entelektüel sürekliliğini korumuştur. Hymer'in tüm çalışmalarında "dünya ekonomisinin gerçek anlamda dinamik bir modeline" ulaşma arayışı vardır. Neo-klasik analizde, ekonominin dinamiği ile kastedilen durum; sistemde meydana gelen şokların etkisi ile bir denge durumundan bir diğer denge durumuna geçiştir. Hymer, bu noktada neo-klasik bakış açısından ayrılır. Ona göre dinamik analiz bundan daha fazlasını, sürekli dengesizliği, ifade etmektedir. Bu istikrarsızlığı besleyen de sermayenin oligopolcü yoğunlaşma eğilimidir. Bu, içinde çelişkiler barındıran, ağırlıklı olarak gelişen ve gelişmekte olan ülkeler ile metropoller ve diğer şehirler arasında (kalkınmanın nimetlerinin paylaşımı açısından) dengesizlik üreten bir süreçtir.

Sonuç olarak yazarın geliştirdiği çerçevenin odak noktasını mikro seviyede piyasa aksaklıkları makro düzeyde sermayenin ÇUŞ bünyesinde yoğunlaşma eğiliminin yarattığı çoklu ölçekli (şehir ve ülkeler arasında ve bunların içinde oluşan) eşitsiz kalkınma süreçleridir. Dönemin kuramsal çalışmaları ve ampirik gözlemlerinden beslenen bu tespitlerin uluslararası literatürde ne ölçüde kalıcı etkiler yarattığı ise bir sonraki bölümün konusudur.

3. Kuramın Literatüre Katkıları

Hymer'in uluslararası literatüre getirdiği katkıları üç ana başlık etrafında toplayabiliriz: ÇUŞ ve DYY kuramları ile küreselleşme tartışmaları açısından başlangıç paradigmasını oluşturması; uluslararasılaşma kuramı açısından sağladığı katkılar, dünya ekonomisine ilişkin isabetli öngörülleri ve Marksist kurama yaptığı katkılar.

70 Mark Casson (1990). *Multinational Corporations*, Hants: Edward Elgar Publishing

71 Graham (2002) s. 32.

72 Christos N. Pitelis (1991). "Beyond the Nation State: The Transnational Firm and the Nation State", *Capital and Class*, C. 22, S. 1, s. 98-114,

73 Peter J. Buckley (2006). "Stephen Hymer: Three Phases, One Approach?" *International Business Review* C.15, S.2, s.140-147.

3.1. Başlangıç Paradigması

Graham'a göre: Hymer'in literatüre en önemli katkısı, muhtemelen doğrudan yabancı yatırımı endüstriyel organizasyon başlığı altında değerlendirmiş olması ve doğrudan yabancı yatırımın temel aracı olan ÇUŞ'u ele almış olmasıdır. Hymer'in bakış açısı: doğrudan yabancı yatırımın, (uluslararası sermaye hareketinin klasik teorisi açısından ele alan daha önceki çalışmalara göre) çok daha kolay anlaşılmasını sağlamıştır.⁷⁴ Hymer, doktora tezinde firmaların – özellikle uluslararası faaliyetleri açısından- katma değer ekleyen faaliyetlerinin kontrolünü ve yönetimini mercek altına almıştır. Bu kavramsal/metodolojik katkı Hymer'in ÇUŞ ve DYY teorisinin kurucusu olarak kabul edilmesine yol açmıştır.⁷⁵ Hymer'in doktora tezi; bir hipotezin ispat edilmeye çalışıldığı veya test edildiği bir çalışma değildir, literatüre temel ampirik (deneysel) katkısı taksonomiktir (sınıflandırmacıdır).⁷⁶ Yazar çokuluslu kapitalizmin en güçlü eleştirilerini dile getirmiş de olsa, günümüzde çalışmaları (uluslararası işletmecilik akademisyenleri tarafından) ÇUŞ'un verimlilik artışları sağladığına dair görüşlerine odaklanarak bu şirketleri iktisadi gerekçeler temelinde savunmak amacıyla kullanılmaktadır.⁷⁷ Hymer'in tez danışmanı olan Charles Kindleberger de hâlihazırdaki çalışmaların birçoğunda Hymer'in görüşlerinin etkisi olduğu sonucuna varmıştır. DYY konusunda alanın önde gelen akademisyenleri, çalışmalarında; ÇUŞ ile ilgili olarak (bazılarının iddialarının aksine) yeni bir ÇUŞ teorisi üretmekten ziyade, 'Hymer'in başlangıç paradigması'nı –özellikle de mülkiyet üstünlükleri yaklaşımını- onaylamaktadırlar.⁷⁸

Uluslararası işletme disiplininin inşa edilmesindeki öncü rolünü bir kenara koyarsak, Hymer'in kendisinden sonra geliştirilecek pek çok ÇUŞ kuramına öncülük ettiğini de görebiliriz. Dunning ve Pitelis'e göre; Hymer'in 1968 tarihli makalesi daha sonraki akademisyenler tarafından çoğu zaman birbirlerinden bağımsız olarak geliştirdikleri fikirleri için bir "hazine sandığı"dır. Hymer bu makalede;⁷⁹ (1) İşlem maliyetlerinden nasıl tasarruf edilebileceğine örnek olarak iş sözleşmesini kullanmıştır (2) Terim olarak kullanmamakla beraber tüccarların fırsatçı davranışlarına tam anlamıyla değinmiştir (3) Büyük firmayı "nasıl keşfedileceğini keşfeden" bir öğrenme aracı olarak tanımlamıştır (4) Sermaye piyasası aksaklıklarına değinmiş ve Williamson⁸⁰ gibi dikey bütünleşmeyi belli

74 Graham (2002), s. 29.

75 Dunning ve Pitelis (2008) s. 167.

76 Dunning ve Pitelis (2008) s. 167.

77 Pitelis ve Sugden (2002), s.2.

78 Kindleberger (2002), s. 5.

79 Dunning ve Pitelis (2008).

80 Oliver E. Williamson (1981a). "The modern corporation - Origins, Evolution, Attributes". Journal of Economic Literature. C.19, S.4, s.1537-1568.

bir firmanın kullanımına yönelik olarak “aşırı derecede özelleşmiş varlıklar”ın mülkiyetini ilgilendiren yatırımlar bağlamında açıklamıştır (5) Üstünlükleri -tıpkı daha sonra Buckley ve Casson (1976)’un bilinen makalelerinde yapacakları gibi- “o kadar karmaşık ve kötü tanımlı ki (onları) satmak aşırı derecede zor, ve bazen imkansız”⁸¹ diyerek tanımlamıştır; firmaların elle tutulamayan (maddi olmayan, intangible) varlıklarına ve örtük (tacit) bilgiye dolaylı olarak işaret etmiştir . (6) Kogut ve Zander’den⁸² çok daha önce “bir ÇUŞ’un gücü; onun bilgiyi içsel olarak -her defasında koşullar üzerinde pazarlık yapmaları gereken iki firmadan- daha çabuk takas edebileceği gerçeğinden kaynaklanır” cümlesiyle ÇUŞ’un evrimsel (öğrenme temelli) teorisinden bahsetmiştir. (7) Alfred Chandler’ın⁸³ çalışmasından yola çıkarak firma-içi öğrenme kavramını; firmanın büyümeyi planlamayı öğrenmesini, firmanın dış çevresine adapte olmasını ve onu şekillendirmesini, ve firmanın “kendi kişiliği, süredurumu ve geçmişiyile yaşayan bir canlı” olmasını da kapsayacak şekilde genişletmiştir.⁸⁴

Son olarak, Hymer’in “kurucu” katkıları bağlamında düşünüldüğünde “küreselleşme’nin politik ekonomisi” alanında da ciddi katkı sağladığını görmekteyiz .⁸⁵ Dunning ve Pitelis’e göre Hymer, üretimin uluslararasılaşmasının (yani ‘küreselleşme’nin) doğasını ve belirleyicilerini, ayrıca üretimin uluslararasılaşması ile uluslararası kalkınma, ÇUŞ-ev sahibi ülke ilişkileri ve küresel yönetim arasındaki ilişkileri keşfeden ilk ekonomistlerden birisidir.⁸⁶ Yazar bu ilişkilerin yarattığı etkiler açısından eleştirilerini ve endişelerini sadece ÇUŞ’lara karşı değil, aynı zamanda onların bir parçası olduğu uluslararası kapitalist sisteme de yöneltmiştir.⁸⁷

3.2. Firma Kuramı Ve Uluslararasılaşma Süreçleri Arasındaki İlişki

ÇUŞ’ların uluslararasılaşmaları ile ilgili (Hymer sonrası) birçok kuramda Hymer’den izlere rastlanmaktadır. Özellikle içselleştirme⁸⁸ ve eklettik paradigma⁸⁹ kuramlarında savunulan bazı görüşler ilk kez Hymer tarafından ortaya atılmıştır.

Şirketlerin işlem maliyetlerini azaltmak veya ortadan kaldırmak amacıyla uluslararası faaliyetlere başladığı yaklaşımını ilk öne atan kişi Hymer’dır. Bu

81 Aktaran Dunning ve Pitelis (2008) s.174.

82 Bruce Kogut ve Udo Zander (1993). “Knowledge of the firm and the evolutionary theory of the multinational corporation”. *Journal of International Business Studies*, C. 9, s. 319-332.

83 Chandler (1962).

84 Aktaran Dunning ve Pitelis (2008) s.172.

85 Pitelis ve Sugden (2002) s. 1.

86 Dunning ve Pitelis (2009) s.3.

87 Dunning (2006) s.7.

88 Bu kuram hakkında daha fazla bilgi için bkz. 16 numaralı dipnot.

89 OLI paradigması olarak da bilinen bu kuram hakkında daha fazla bilgi için bkz. Dunning (2006).

konuda Hymer'in en önemli çalışması 1968 tarihli makalesidir.⁹⁰ Hymer, makalede; büyük firmaların uluslararası pazardaki aksaklıklardan ve verimsizliklerden faydalanarak büyüdüklerini savunmuştur. Çalışmalarında o zamana kadar köklü firmaların düşük üretim maliyetleri ve ürün farklılaştırması yoluyla geliştirdikleri üstünlüklere değinen Hymer, bunlara, işlem maliyetleri ile ilişkili üstünlükleri de ekleyerek üstünlük kavramının sınırlarını genişletmiştir. Hymer ayrıca firmaların bu üstünlükleri yaratmalarının ve kullanmalarının da başlı başına bir üstünlük olduğunu vurgulamış ve ÇUŞ'ların ticareti canlandırmak, bilgiyi iletmek ve fiyatları sabitlemek için uluslararası pazarlardan daha başarılı kuruluşlar olduklarını belirtmiştir.⁹¹ Hymer'in 1968 tarihli makalesinde Hymer'in da belirttiği gibi Ronald Coase'in "klasik" makalesinin⁹² etkisi olduğuna değinirler ve Hymer'in da Coase gibi firmaların pazarlara olan üstünlüğünü, pazar(lar)daki yüksek işlem maliyetleri ile açıkladığını belirtilmektedir.⁹³ Bu yaklaşım McManus,⁹⁴ Buckley ve Casson⁹⁵ gibi yazarların işlem maliyetine dayalı açıklamalarını öngörmektedir.⁹⁶

Hymer'in "üstünlükler" tezini de "çığır açıcı" olarak tanımlayan Dunning ve Pitelis'e⁹⁷ göre bu tez firmaların –özellikle de ÇUŞ'ların- varoluşunu içinde buldukları pazarlardaki aksaklıklar açısından analiz etmeye yönelik ilk Coase-sonrası denemedir. Hymer, firmalarca pazarların içselleştirilmesine sebep olarak maliyetleri azaltmayı değil, firmaların üstünlüklerinden daha etkin bir şekilde faydalanmalarını gerekçe göstermiştir. Akademideki birçok çalışma Bain'in pazara giriş engellerinin analizine odaklanmışken, Hymer diğerlerinden farklı olarak Bain'in bu gibi engellere yol açan üstünlükleri tanımına odaklanmıştır. Hymer'in "üstünlükler" tezinin ilhamını Bain'den aldığını ama Bain veya diğerlerinden farklı olarak firmaların hiyerarşik yönetim sayesinde ellerinde tuttıkları kontrol yoluyla üstünlüklerini kâra dönüştürme arzuları olduğunu belirtilmektedir.⁹⁸

Graham, Hymer'in uluslararası işletmecilik literatürüne yaptığı en önemli

---

90 Özgün metni Fransızca olan bu makale, İngilizce olarak ilk kez 1990 yılında, editörlüğünü Mark Casson'ın yaptığı bir kitapta da yayımlanmıştır

91 Dunning ve Pitelis (2008), s. 169.

92 Ronald Harry Coase (1937). *The Nature of the Firm*. *Economica*.

93 Dunning ve Pitelis (2009) s. 4.

94 John McManus (1972). "The theory of the multinational firm", G. Paquet (derleyen), *The multinational firm and the nation state*, Toronto: Collier Macmillan.

95 Peter Buckley ve Mark Casson (1976). *The future of the multinational enterprise*, London: Macmillan.

Buckley, Peter (2006). "Stephen Hymer: Three phases, one approach?", *International Business Review*, C 15, S. 2, s. 140-147.

96 Aktaran Dunning ve Pitelis (2008) s. 169.

97 Dunning ve Pitelis (2008).

98 Dunning ve Pitelis (2008).

katkılarından birisi olarak; Hymer'in, yabancı ülkelerde faaliyet gösteren şirketlerin, söz konusu ülkelerin yerel şirketlerine göre bazı dezavantajlara sahip olduklarını fark eden ilk kişilerden birisi olmasını da sayar.⁹⁹ Hymer'in günümüzde ÇUŞ'ların sınırlar ötesi faaliyetlerindeki dışsallaştırma bir diğer deyimle dış kaynak kullanımını eğilimini dahi öngördüğüne dikkat çekilmektedir.¹⁰⁰

3.3. Hymer'in Dünya Sistemi İle İlgili Öngörülleri

Hymer, çalışmalarının yazıldığı zaman diliminde büyük firmaların çoğunluğu ABD kökenliken, zamanla Avrupa ve Japonya kökenli ÇUŞ'ların ortaya çıkacağını bunların artan oranda çapraz yatırımlar gerçekleştireceklerini büyük bir isabetle öngörmüştür. Bu bağlamda günümüzde bir 'küresel işletme devrimi' yaşanmakta olduğu, ÇUŞ'ların örgütsel yapılarında ve stratejilerinde değişiklikler olduğunu vurgulanmaktadır.¹⁰¹ Yazarlar, bu 'küresel işletme devrimi'in bazı özelliklerine değinmişlerdir ve gelişmiş ekonomilerde (tıpkı ABD'de olduğu gibi) firmaların egemenliğinin giderek artmasını kayda değer bulmuşlardır. Bu nedenle hem 'küresel işletme devrimi'in hem de onun (egemenlik üzerindeki) etkisinin Hymer'in görüşlerini destekler nitelikte olduğunu belirtmişlerdir.¹⁰² Nolan vd.'ne göre;¹⁰³ özellikle 1990'larda ivme kazanan küresel işletme devrimi ile dünya genelindeki birçok sektörde firma-düzeyinde yoğunlaşma olmuştur ve bu sektörlerde dünya pazarının geneline sayılı güçlü şirket hâkim olmuştur.

Roger Sugden ile Keith Cowling¹⁰⁴ gibi yazarlar Hymer'in izinden giderek eşitsiz gelişme üzerine çalışmalar yapmışlardır.¹⁰⁵ Hymer'in literatüre en önemli katkılarından birinin DYY ile kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemesi olduğunu belirten Bailey ve Driffield, DYY'nin bölgeler içinde ve arasındaki eşitsizliklere olan etkisini incelemişlerdir. AB ve İngiltere yerel ve rekabet politikası gereğince

99 Yani Hymer'in çalışmalarında OLI paradigmasındaki 3 tür üstünlüğün üçünden de bahsedildiğini görürüz (Graham 2002, 33).

100 Dunning ve Pitelis (2009) s. 5.

101 Peter Nolan, Dylan Sutherland ve Jin Zhang (2002). "The challenge of the global business revolution", *Contributions to Political Economy*, C.21, S.1, s. 91-110.

102 Christos N. Pitelis ve Roger Sugden.(2002). "Preface". *Contributions to Political Economy*, C.21, S.1, s. 1-4.

103 Peter Nolan, Dylan Sutherland ve Jin Zhang (2002). "The challenge of the global business revolution", *Contributions to Political Economy*, C.21, S.1, s. 91-110.

104 Cowling, Keith ve Sugden, Roger (1994). *Beyond Capitalism, Towards a New World Economic Order*. Londra: PinterDunning.; yazarlar bu çalışmalarında ÇUŞ'ların ve içe doğru DYY'nin kalkınma aracı olarak görülmesini hatalı bulmaktadırlar. Öte yandan piyasa kapitalizmi yerine devlet sosyalizmini de savunmadıklarını belirten yazarlar; küçük işletmelere dayalı bir ekonomik kalkınmanın daha sağlıklı olacağına inanmaktadırlar (Cowling ve Sugden 1994, 361-362). Yazarlara göre; Avrupa Birliği bu yönde bir şans olabilir fakat şu anki haliyle birlik bu hedeften uzaktır ve mevcut durumda ÇUŞ'lar AB üzerinde de etkilidirler.

105 Bailey ve Driffield (2002) s.56.

içe doğru yatırım çekecek destekler sunabilecek olan çeper bölgeler olan desteklenen bölgeler ve desteklenmeyen bölgeler arasındaki farklılıkların¹⁰⁶ önemli olduğuna değinen Bailey ve Driffield, -Hymer'in da önerdiği üzere- ÇUŞ'ların faaliyetlerinin eşitsizliği arttırdığı yönünde güçlü kanıtlar olduğunu belirtmektedirler. Dolayısıyla bu yazarlara göre Hymer'in bu alandaki görüşleri hala geçerliliğini korumaktadır.

Cowling ve Sugden ile Peoples ve Sugden gibi yazarların Hymer'in öngörülerinden yola çıkarak yaptıkları çalışmalar ÇUŞ'ların çalışanlara yönelik olarak "böl ve yönet" stratejisi güttüğünü göstermektedir. Üretimlerini emek maliyetlerinin daha düşük olduğu ülkelere kaydırabilme gücüne sahip olan şirketler, bu durumu stratejik olarak sendikaların gücünü zayıflatmak için kullanabilmektedir. Ietto-Gillies, bu durumun hâlâ geçerliliğini koruduğunu ve farklı düzenlemelere sahip ulus-devletlerin var olmalarının ÇUŞ'ların lehine bir durum olduğunu ekler. Çünkü bu sayede ÇUŞ'lar daha bölünmüş bir işgücü ile muhatap olmaktadır. Bu durum ÇUŞ'ların böl ve yönet stratejisi yoluyla daha güçlü bir kontrol sergilemelerine olanak tanımaktadır. Ietto-Gillies'e göre tam da bu nedenle DYY sadece az gelişmiş ülkelere ziyade çoğunlukla benzer yeteneklere sahip işgücü yapısı olan ülkelere yönelmektedir.¹⁰⁷

3.4. Hymer'in Marksist Literatüre Katkıları

Bir önceki bölümde Hymer'in kuramsal çerçevesini sürdüren çalışmaları ele aldık (bu çalışmaların ampirik detayları beşinci bölümde ele alınmıştır). Hymer'in Marksist yazın açısından sağladığı katkıları ağırlıklı olarak "sermayenin uluslararasılaşması" ve "eksik tüketim" tartışmaları çerçevesinde ele almak mümkündür. Her iki bağlamda da Hymer'in ÇUŞ' un Marksist teorisini ortaya atan ilk yazar olduğu vurgulanmalıdır.

Marksist kuramlarda sermayenin ulusal sınırların dışına yönelmesine ilişkin değerlendirmelerin Rosa-Luxembourg'un¹⁰⁸ emperyalizm kuramı ile Lenin'in¹⁰⁹ sermayenin uluslararasılaşması açıklamaları ile başladığını görmekteyiz.¹¹⁰

---

106 Bailey ve Driffield; burada farklılıklar olarak uzun vadede faydalı olabilecek etkileri kastetmektedirler. Bu etkiler; rekabetin rekabetçi gücü arttırması, teknolojik ilerleme, yeteneklerin iyileştirilmesi vb. etkilerdir.

107 Ietto-Gillies (2002) s. 51.

108 Rosa Luxembourg (1913). (İngilizce baskı 1951) *The accumulation of capital*. London: Routledge.

109 Vladimir I. Lenin (1917). *Imperialism—The highest stage of capitalism*. London: Progress Publishers. (1970 baskısı).

110 Cevdet Erdost (1982). *Sermayenin uluslararasılaşması ve teknoloji transferi*. Ankara : Savaş Yayınları.

Luxembourg teknik gelişme sonucunda tüketim mallarındaki fazlalık ile yatırım mallarındaki yetersizliğin eş zamanlı olarak ortaya çıktığı tespitinden hareketle yaratılan üretim fazlasının dış pazarlarda satılması zorunluluğuna işaret eder. Ulusal pazarların yetersizliği kapitalist ekonomilerin kapitalizm öncesi kurduğu ticari ilişkiler yoluyla aşılmalıdır Lenin ise sermayenin yoğunlaşması ve tekelleşmesi eğilimlerinin (ki bu süreçte bankacılık sermayesi ile endüstriyel sermaye arasındaki sınırlar bulanıklaşmaktadır) sonucunda oluşan birikimin azalan kâr oranları sebebiyle sermaye ihracını zorunlu kıldığını göstermektedir. Bu da sermayenin toplumsal ilişkileri şekillendirmede (kapitalist ve öncesi ülkeler ayrımı yapmadan) tüm dünya ölçeğinde genişlemesini ve derinleşmesini sağlamaktadır. Genel olarak bakıldığında sermayenin dünya ölçeğinde yayılımını ele alan öncü çalışmaların ÇUŞ kuramı ile portföy yatırımı/DYY ayrımı gibi konulara değinmediklerini görmekteyiz.

Uluslararasılaşma süreçlerinde ÇUŞ faaliyetlerinin Marksist analizleri 1960 ve 1970'li yıllardan itibaren Paul Baran ve Paul Sweezy, Christian Palloix ve Albert Michalet gibi yazarlar tarafından ele alınmıştır.¹¹¹

Baran ve Sweezy'nin çalışması kapitalizmin ulaştığı teknelci aşamada ortaya çıkan durgunluk ve eksik tüketim sorunlarının ÇUŞ yatırımlarını tetiklediğini ileri sürmektedir ve bu durumun teknelci sermayenin denetiminin yurtdışına doğru genişlemesi anlamına geleceğini vurgulamaktadırlar. Burada sermayenin uyguladığı denetim Hymer'in örgütsel kontrol yaklaşımından farklılaşmaktadır. Buradaki denetim ÇUŞ'lar ile hükümetler arasındaki pazarlık ilişkisine gönderme yapmaktadır. Yazarlar, ÇUŞ'ların misafir ülke hükümetleri ile iş yaparken dış kaynaklar ve yabancı pazarları kendi belirledikleri imtiyazlı koşullarda (vergi, ücret ve/veya siyasi destek gibi) değerlendirmek istediklerini belirtmektedirler. Bu durum da yatırımın gerçekleştiği ülke açısından yerel/toplumsal ihtiyaçların dolayısıyla da kalkınma hedeflerinin göz ardı edilmesine yol açacaktır.

Christian Palloix'nın çalışmalarında toplumsal sermaye devresi yaklaşımıyla bunun alt bileşenlerini oluşturan meta sermaye, üretken sermaye ve para sermayenin iç içe geçmiş döngüsel hareketlerinin ele alındığını görmekteyiz. Tarihsel olarak bakıldığında bu üç sermaye döngüsünün (ticaret, doğrudan yatırımlar ve paranın) sırasıyla uluslararasılaştığını gözlemleyen yazar ÇUŞ'ların faaliyetlerinin bu yapısal koordinatlar çerçevesinde ele alınması gerektiğini öne sürmektedir.¹¹² Bu yaklaşımda ÇUŞ'lar sanayinin uluslararasılaşmasına bağlı

111 Paul Baran ve Paul Sweezy (1966). *Monopoly Capital*, Harmondsworth, Penguin; Christian Palloix (1975) *L'internationalisation du capital*, Paris, Maspero; Charles A. Michalet (1976). "The international transfer of technology and the multinational enterprise", *Development and Change*, C. 7, s. 157-174.

112 Palloix (2009).

olarak “dünya pazarı düzeyinde ve metanın paraya dönüştüğü gerçekleşme düzeyinde”¹¹³ ortaya çıkmaktadır. Erdost’un da belirttiği üzere, uluslararasılaşmada değer gerçekleşmesi açısından, üretimden çok dolaşıma ağırlık veren bu görüşe göre ÇUŞ’ların ortaya çıkışı belli sanayi dallarında uluslararası bir piyasanın oluşmasıyla ilişkilidir. Sermayenin hâkim fraksiyonlarının güdümündeki ÇUŞ’lar, yurtdışındaki yavru firmalarıyla geliştirdikleri iş bağlantılarıyla kurguladıkları uluslararası montaj hattında, kullandıkları teknik normları uluslararası düzeyde kabul ettirmişlerdir. Dolayısıyla ulusal ekonomiler sanayi dallarının uluslararasılaşması sürecinde pazarlar ve dolaşım yoluyla eklenirken ÇUŞ’lar sürecin alt yüklenicisi konumundadır.

ÇUŞ konusunu Palloix ile benzer dönemlerde ele alan Michalet ise bu kuruluşların uluslararasılaşma süreçlerini dolaşımdan ziyade üretim süreciyle ilişkilendirir.¹¹⁴ ÇUŞ’lar kârlılık arayışındaki toplumsal sermayenin ihracata yönelik engelleri (bizzat o ülkede yatırım ve üretim yaparak) aşmaya çabalayan ve farklı ülkelerdeki düşük işgücü maliyetlerinin sunduğu yüksek artı-değer yaratma fırsatlarını kollayan örgütsel formlardır.

Sermayenin uluslararasılaşması ve ÇUŞ yatırımların her iki yazar açısından da (değişik gerekçelerle de olsa) teknolojik bağımlılık yaratmaktadır.¹¹⁵ Palloix’nın dolaşım eksenli açıklamasında hâkim sermaye fraksiyonları teknik kabiliyetlerini diğer ülkelere bir uluslararası norm olarak kabul ettirmekte, Michalet de ise ÇUŞ’lar yatırım yaptıkları ülkedeki sanayinin bir kısmını kendi üretim sistemlerine ve dolayısıyla da karar alma mekanizmalarına tabi kılarak gelişmekte olan ülkelerin teknolojik bağımlılığını arttırmaktadırlar.¹¹⁶

Kanımızca Marksist kuramlar açısından Hymer’in temel katkısı ÇUŞ’ların kapitalist sistem içindeki ağırlığını keşfetmesi ve bu tespitten yola çıkarak toplumsal sermayenin bir alt bileşeni olan bu örgütsel forma merkezi bir önem atfetmesidir. Hymer’in kuramsal merceğinden bakacak olursak, Palloix’nın kuramında, hâkim fraksiyonların üretim tekniklerini hangi mekanizmalar yoluyla uluslararası bir sanayi dalı olarak kabul ettirebildiklerine dair bir yanıt bulunmadığını görebiliriz. Aynı şekilde Michalet’nin yaklaşımında da yurtdışına açılırken ticari engellerle karşılaşan bir firmanın ürününü yabancı ülkedeki firmalara lisanslamak yerine doğrudan yatırımı tercih etmesinin sebepleri irdelenmemiştir. İster emperyalizm isterse de eksik tüketim perspektifinden türesin, Marksist uluslararasılaşma kuramları talep yönlü sorunları (yurtiçi pazarın sermayenin ihtiyaçlarını karşılayamamasını) otomatik bir DYY tetikleyicisi olarak ele almaktadırlar. Bu

113 Erdost (1982) s.132.

114 Erdost (1982).

115 Erdost (1982).

116 Erdost (1982).

çevrede ÇUŞ'ları sermayenin uluslararasılaşması süreci içerisindeki yeri ikincil ve/veya pasif bir konudur. Oysaki Hymer firmaların otomatik olarak yurtdışı yatırımları tercih etmeyeceğini çünkü belli bir piyasada yerel rakiplere kıyasla dezavantajlar söz konusu olduğunu gündeme getirmektedir. Sermayenin "talep itişli" açıklamalar yerine endüstri yapısı temelli (yapısal aksaklıklar) ve arz yönlü (mülkiyet üstünlükleri) açıklamaları gündeme taşımış ve ÇUŞ'ları dünya ekonomisini şekillendiren bir aktör olarak ele almıştır.

Bir sonraki bölümde gösterileceği üzere yazarın uluslararasılaşma alanında sunduğu (çalışmalarının inter-disipliner niteliğinden kaynaklanan) katkıların tüm zenginliğine rağmen Hymer'in kuramsal çerçevesi ve buradan türettiği öngörülerle ilgili belli sınırlılıklar da mevcuttur.

4. Kurama Yönelik Eleştiriler

Hymer'in çalışmaları ile ilgili eleştiriler iki ana başlıkta ele alınabilir. Bunlardan birincisi Hymer'in firma kuramını çoğunlukla yapısal aksaklıklar üzerinden temellendirmesi, ikincisi ise ÇUŞ ve küresel politik ekonomiye ilişkin değerlendirmelerinde bazı konuları fazlasıyla basitleştirilmiş (doğrusal) bir çerçevede ele almış olması.

4.1.Hymer'in Firma Kuramı Hakkındaki Eleştiriler

Graham'a göre Hymer ne tezinde ne de diğer çalışmalarında tamamlanmış bir ÇUŞ kuramı sunmuştur¹¹⁷. Graham Hymer'in uluslararası işletmecilik alanında çalışmaları en çok atıf alan yazarlardan birisi olmasına rağmen ekonomi alanında rağbet görmemesinin nedenlerini de sorgulamıştır. Ona göre bunun bir nedeni: Hymer'in çalışmalarının ekonometrik çalışmalar veya oyun teorisi ile ilgili çalışmalar veya matematiksel çalışmalar gibi, günümüz ekonomi literatüründe rağbet edilen türde çalışmalar olmamalarıdır. Graham'a göre bir diğer neden de son yıllarda ekonomi dalında piyasaların her zaman iyi işleyemeyeceklerini öngören çalışmalara itibar edilmemesidir.¹¹⁸

Hymer'in analitik çerçevesinde uluslararasılaşma sürecindeki firmaların içselleştirmeden elde edecekleri yüksek kârlılığın çok büyük önemi vardı.¹¹⁹ Hymer'a göre firmalar içselleştirme sayesinde hem çeşitli varlıkların, yetkinliklerin, eşgüdüm (koordinasyon) becerilerinin iyeliği veya bunlara erişim imkânları yoluyla hem de rekabetin azalması sayesinde pazar güçlerindeki artış yoluyla yüksek kârlılığa erişebilirlerdi. Bu iki fayda, firmanın kontrolü elinde tutması sayesinde olmaktadır ve Hymer iki faydayı eşdeğer görüyordu. Ancak,

117 Graham (2002) s. 36-37.

118 Graham (2002) s. 31.

119 Dunning ve Pitelis (2009).

her ne kadar herhangi bir rekabet azalmasının veya firmalar arasındaki herhangi bir danişıklı birleşmenin amacı; verimliliğin artırılmasından ziyade güç kontrolü ise de, bir firmanın çeşitli üstünlüklerinin elde tutulması verimliliği arttırmaya ve değer yaratımına da yarayabilir.¹²⁰ Hymer'in çalışmalarında bütünleşme süreci pazar gücü yoluyla kârlılık elde etme stratejisi olarak değerlendirilmektedir fakat bunun iki kısıtı vardır. Birincisi; eğer birleşmenin pazar işlem maliyetlerini azaltmada faydalı olabileceği kabul ediliyorsa, bu durumda birleşmenin değer yaratan verimlilik unsurunun da resmin bir parçasını oluşturduğu görülmelidir. İkinci olarak ise; üretimin içselleştirilmesinin tetiklediği firma içi bilgi transferinin hızı ve öğrenme üstünlükleri gibi bazı diğer verimlilik üstünlükleri söz konusu olduğunda da yine aynı durumun (değer yaratan verimlilik unsurunun da resmin bir parçasını oluşturduğunun) görülmesi gerektiğidir.¹²¹ Bir bakış açısına göre,¹²² Hymer'in 1960 tarihli "neo-klasik" doktora tezi; Baran ve Sweezy'nin yakın bir öncüsüdür. "Bu çerçeve neredeyse özel olarak tekel gücünün kötüye kullanımı yoluyla (artı) 'değer eldesi'ne odaklanır ve kaynak ve yeteneklerin etkin tahsisi yoluyla 'değer yaratımı'nın rolünü küçümser."¹²³ Böylelikle, Hymer'in "değere el konulması" üzerine odaklanması, ÇUŞ'ların faaliyetlerinin önemli bir bölümünü ihmal etmesine yol açmıştır.¹²⁴ Hymer, üstünlüklerin verimli bir şekilde kullanılabilip kullanılabilemeyeceği sorusundan sakınmış ve daha da önemlisi firmaların statik ve dinamik verimlilikleri arasındaki ilişkiyi ele almamıştır.¹²⁵ Bunun yanı sıra Hymer; 'üstünlüklerin' kaynağı veya oluşumunu ve 'üstünlükler' ile değere el koyma ya da verimlilik arasındaki ilişkiyi tanımlama veya değere el koyma verimlilik arasındaki ilişkiyi tanımlama çabasına girmemiştir. Hymer'in (ÇUŞ'un) yurtdışı faaliyetlerini kontrol altında tutarak yerli piyasadaki rakiplerine karşı üstünlük elde edebileceği tahmininden yola çıkan Frederick Knickerbocker,¹²⁶ Hymer'in öngöremediği bir noktaya dikkat çekmiştir. Knickerbocker, bu gibi bir durumun söz konusu olması halinde yerli piyasadaki rakiplerin de aynı yolu izleyeceklerini, bunun ise tekelleşmeyi önleyeceğini kanıtlarıyla göstermiştir.¹²⁷ Hymer rakip firmaların, aralarındaki rekabeti ortadan kaldırmak için (hileli anlaşma yoluyla) bir araya geleceklerini düşünmüştür fakat bu tarz bir birleşmenin gerçekte başarılı olup olamayacağı hakkında fazla düşünmemiştir. Oysa birleşmeler (birleşecek olan tarafların tamamı için lehte sonuçlar doğuracak bile olsalar) her zaman başarılı olmamaktadırlar. Bu bakımdan

120 Dunning ve Pitelis (2009) s. 14-15.

121 Dunning ve Pitelis (2009) s. 15.

122 Pitelis ve Dunning (2009).

123 Dunning ve Pitelis (2009) s.7.

124 Aktaran Graham (2002) s. 38.

125 Dunning ve Pitelis (2009) s.15.

126 Frederick T. Knickerbocker (1973). Oligopolistic Reaction of Multinational Enterprise, Boston: Harvard.

127 Aktaran Graham (2002) s.39.

Hymer'in çalışmasındaki zayıf nokta; bir hileli anlaşmanın başarılı olacağı veya olmayacağı durumlar arasında net bir ayırım yapılmamış olması ve bunun da hatalı ve abartılı tahminler yürütülmesine yol açmış olmasıdır.¹²⁸ Son 50 yılda dünyanın en büyük şirketlerinin sürekli büyümeleri ve son zamanlarda şirketlerin dış kaynak kullanımındaki artış Hymer'in analitik çerçevesinin ve üstün öngörüsünün bir kanıtı olabilir. Ancak Hymer'in küresel ölçekli birleştirici oligopol tahminleri açısından içecek, ticari uçak (Boeing-Airbus) ve BT (bilişim teknolojileri) sektörleri haricinde onun tahminlerini doğrular nitelikte olan uluslararası bir sektör yoktur. Diğer alanlarda yenilikler, pazara yeni girenler, ticaretin serbestleşmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi ve azalan nakliye maliyetleri nedeniyle rekabet özellikle yüksek-teknoloji alanında gittikçe tırmanmaktadır.¹²⁹ Graham, bu hatalı öngörünün; Hymer'in pazardaki (tekelleşme) karşıt(ı) güçleri küçümsemesinden ve hatta "tamamen göz ardı etmesinden" kaynaklandığını düşünmektedir.¹³⁰

4.2.Hymer'in Küreselleşmenin Politik Ekonomisi Argümanı İle İlgili Olumsuz Eleştiriler

Hymer'in ÇUŞ'un politik ekonomisi hakkındaki görüşlerine getirilen eleştirilerin ortak noktası; Hymer'in tekel üzerindeki özel ilgisi sonucunda küreselleşme alanında reçete ve tahminlerinde yanıldığıdır.¹³¹

1960'lı veya 1970'li yıllarda gelişmekte olan herhangi bir ülkenin 'kalkışa geçeceği' veya bağımsız bir kalkınma yolunu izleyeceğine dair herhangi bir işaret olmadığını belirten bazı yazarlar¹³² Hymer'in kendi memleketi olan Kanada için bile bir ulustan çok koloniye benzediği yorumunu yaptığına dikkat çeker.¹³³ Hymer'in görüşüne göre ÇUŞ'ların temel amacı, kendi ülkelerindeki tekeli üstünlüklerini, bölgesel yayılma yoluyla korumak veya genişletmektir. Dunning'e göre ise DYY; dinamik göreceli üstünlüğü ve daha fazla refah artışına yol açacak olan uluslararası iş bölümünü teşvik eder. Dunning'e göre eşitsiz gelişmede asıl eleştirilecek olan şey; ev sahibi ülkelerin -aşırı korumacı ekonomik politikalar izleyerek- kasıtlı olmasa dahi ÇUŞ'ların ekonomik refahı artırıcı değil kötüleştirici tepkiler vermelerine sebep vermiş olmalarıdır.¹³⁴ Ayrıca bu tarz bir perspektif, kanımızca, gelişmekte olan ülkeleri ÇUŞ'lar karşısında pasif bir aktör konumuna

128 Graham (2002) s.30.

129 Dunning ve Pitelis (2009) s. 19-20.

130 Graham (2002) s. 30-31.

131 Dunning ve Pitelis (2009) s. 7.

132 Dunning ve Pitelis (2009).

133 Tabi bu görüşe karşı olarak 1960'lı ve 1970'li yıllarda G.Kore veya Japonya gibi ülkelerde yaşanan olumlu gelişmelerin varlığı öne sürülebilir, ancak söz konusu ülkeler için bile o dönemde teknolojik açıdan yeterlilik söz konusu değildi.

134 Dunning, John H. (2006). "When I Met Hymer: Some Personal Recollections." International Business Review, C.15, S.2, s.115-123.

indirgemektedir. Burada ulus-devletin DYY'leri kendi menfaatlerine uygun olarak yönlendirebilme kapasitesi tümüyle göz ardı edilmektedir. Ulus devletin sahip olduğu iktisadi politika araçları, bunların çeşitliliği ve öğrenme etkisi yoluyla DYY alanındaki kurumsal politikaların geliştirilebileceği olasılığı dikkate alınmamaktadır. Hymer'in eşitsiz gelişme yasası sadece belirli bazı varsayımlar ve kabuller çerçevesinde olabilir. Bu varsayım ve kabuller; ÇUŞ'ların hakimiyeti, gelişmekte olan ülkelerde ulus-devletlerin öğrenme yokluğu, ve "milliyetçilik" eksikliği olarak sıralanabilirler.¹³⁵ Eden (1991)'in da belirttiği gibi günümüz ekonomik ve siyasi koşullarında bu varsayımların doğruluğu şüphelidir.¹³⁶

Hymer'in tartışmaya açık başka iki görüşü de, ÇUŞ'ların yeniliklerinin yönünün mutlaka müşterilerin ihtiyaçları ile aynı doğrultuda olmayabileceği ve 'bilgi yayılması'¹³⁷ etkilerinin gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında eşit olmayan bir şekilde dağıtıldıkları idi.¹³⁸ Bu iddiaların her ikisi de tartışmaya açıktır çünkü birincisi; insanların ihtiyaçlarının ne olduğu gibi yanıtlaması zor bir soruyu tanımlama işine girişmektedir, ikincisi ise alternatif bir sistemin daha iyi özelliklere sahip olacağını varsaymaktadır.¹³⁹ Bu bağlamda Hymer'in merkezi planlamayı dünya ekonomisindeki olumsuzlukları giderecek bir reçete olarak savunurken; hükümetten kaynaklanan hataların da olabileceğini belirtmemiş olması Hymer'in görüşlerinin başka bir eksiğidir. Sugden ve Wilson'a göre Hymer'in çokuluslu şirket kapitalizmini yıkmak ve onun yerine 'bölgesel planlama'yı getirmek (ki bu 'bölgesel planlama', 'merkezi planlama' türü bir 'sosyalizm'dir) fikri gerçekçi değildir.¹⁴⁰

5. Hymer'in Kuramını Ele Alan Ampirik Çalışmalar

Hymer kuramının doğruluğunu test etmek için ABD'nin uluslararası faaliyetleri –özellikle de imalat sanayisinde- hakkındaki bazı ampirik kanıtları bir araya getirmiştir. Hymer sunduğu kuramın doğruluğunu kanıtlamanın zor olduğunu belirtmektedir. Bunun sebebi ise yaptığı çalışmanın uluslararası faaliyetlerin bütünü ile değil belli sanayi kolları ve belli firmalar ile ilgili olmasıdır ve böyle bir bilgi seti (özellikle de ABD haricinde) mevcut değildir.

Hymer¹⁴¹ (ABD) devlet yayınlarından ve halihazırdaki birkaç ampirik çalışmadan yola çıkarak bazı önermelerde bulunmuştur. Bunlar; (1) Amerikan

135 Dunning ve Pitelis (2008).

136 Aktaran (Dunning ve Pitelis 2008)

137 İngilizcesi; *Knowledge spillover*

138 Dunning ve Pitelis'e (2009)

139 Dunning ve Pitelis (2009), s. 15.

140 Aktaran (Pitelis ve Sugden 2002), s.3.

141 Hymer (1960), s.92 ve 121-123.

yabancı faaliyetleri birkaç sanayi kolunda yoğunlaşmıştır ve birkaç adet firma tarafından gerçekleştirilmektedir. (2) Söz konusu sanayi kollarında ABD’li firmalar (yatırım yaptıkları) yurtdışı ülkelerde (söz konusu ürün için pazardaki) toplam çıktının büyük oranlarına sahiptirler. (3) Amerikan firmalarının en çok yurtdışı faaliyeti olan sanayi kollarında Amerikan pazarına bakıldığı zaman, görülmektedir ki, pazardaki her on firmadan biri yabancıdır (Amerikan değildir). Hymer uluslararası faaliyetlerin belli ülkelerde tüm sanayi kollarında değil belli sanayi kollarında ve tüm dünyada gerçekleştiğini kanıtlamak için birçok kaynaktan farklı materyalleri incelemiş ve ayrıca 750 büyük Amerikan imalat firmasının yıllık raporlarını inceleyerek elde ettiği mikro-verileri kullanmıştır. Yıllık raporların yeterli olmadığını belirten Hymer’a göre özellikle finansal raporlarında yurtdışı şubeler ile yurtiçi şubelerin faaliyetlerini birbirinden ayırarak sunma uygulamasının terk edilmesiyle firma bazında detaylı bir çalışma yapılması zorlaşmaktadır.

Günümüzde Hymer’in görüşlerini destekleyen bazı çalışmalarda ÇUŞ’ların yapısı ve örgütlenmeleri ile uluslararası ekonomik sistemin yapısı ve örgütlenmesi arasındaki bağlantılara dikkat çekilmektedir.¹⁴² Bu bağlamda ÇUŞ’ların hakimiyeti uluslararası ekonomik sistemde hem merkez çekim eğilimlere hem de merkezkaç eğilimlere yol açmaktadır.¹⁴³ Merkezkaç eğilimler düşük-seviyede vasıf gerektirmeyen faaliyetlerin merkezden ucuz-maliyetli çepelere doğru itilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Örneğin ÇUŞ’lar Avrupa’da AR-GE için en çok Almanya ve Fransa’yı tercih ederlerken, bölgesel müdürlüklerde ana ticari merkezlere yakınlık göz önüne alınmakta, montaj sanayi faaliyetleri için ise Kuzey Britanya, İrlanda ve Akdeniz kıyılarını tercih etmektedirler.¹⁴⁴ ÇUŞ’ların daha yüksek katma değer yaratan ve karar-alma ile ilgili faaliyetlerinde merkezi Avrupa’yı tercih ettikleri yönünde güçlü kanıtlar vardır.¹⁴⁵

Bailey ve Driffield’e göre Hymer; konuyu aşırı-basitleştirme riski pahasına, ÇUŞ’ların faaliyetlerinin eşitsizlikleri arttırdığını öne sürmüştür fakat günümüz politika-yapıcıları ÇUŞ’ların eşitsizlikleri azalttıklarına inanmaktadırlar. Birçok uluslararası örgüt ve bölgesel kalkınma ajansı DYY’nin faydalı olduğu yönünde görüş belirtmektedir. Buna örnek olarak Avrupa Yeniden Yapılandırma ve Kalkınma Bankası’nın 1998 yılı raporunda¹⁴⁶ DYY’nin sermaye birikimini, verimliliği ve ihracat performansını arttırabileceği ve yerel tedarikçiler ve rakipler

142 Cowling ve Sugden (1994).

143 Cowling ve Sugden (1994).

144 Bailey ve Driffield (2002) s.57.

145 Bailey ve Driffield (2002) s. 58

146 Söz konusu rapor için bkz. <http://www.ebrd.com/pubs/general/ar98.pdf> (Erişim tarihi: 20.03.2010)

açısından teknolojik ve örgütsel faydaları olabileceği vurgulanmıştır. Buna karşın Hymer ve daha sonrasında onu takip eden çalışmaların¹⁴⁷ öngörüsü; ÇUŞ'ların faaliyetlerinin ekonomideki bazı aktörleri diğerlerine kıyasla daha avantajlı konuma getirdiğidir.

Bu kapsamda Bailey ve Driffield;¹⁴⁸ içe doğru DYY'nin Birleşik Krallık'ta bölgesel farklılıklara olan etkisini mercek altına almışlardır, bunu yaparken içe doğru DYY'nin Birleşik Krallık'ın tamamındaki farklı bölgelerde farklı üretim faktörlerine olan talep üzerindeki etkisine ve özellikle de 'kalkınmada öncelikli bölgeler' ile 'kalkınmada öncelikli olmayan bölgeler' arasındaki farklılıklara odaklanmışlardır Çalışmanın sonucunda üç yargıya varılmıştır:¹⁴⁹ (1) İçe doğru DYY vasıflı işgücüne olan talebi arttırmakta fakat vasıfsız işgücüne olan talebi azaltmaktadır. (2) İçe doğru DYY almayı hedefleyen bölgesel politikaların hedefi yapısal işsizliği azaltmak olduğuna göre ve DYY'nin etkisi vasıfsız işgücüne olan talebi azaltmak olduğuna göre, DYY ile ilgili politikalar tekrar gözden geçirilmelidir. (3) Kalkınmada öncelikli olmayan bölgelerde içe doğru DYY, yerli yatırımı arttırmakta ve yerli sektör yabancı varlığından olumlu yönde etkilenmektedir. Öte yandan kalkınmada öncelikli bölgeler için yerli yatırım üzerinde böyle bir olumlu etki söz konusu değildir. Özetle içe doğru DYY'nin genel etkisi, bölgeler içerisindeki ve arasındaki eşitsizlikleri artırma yönündedir ve bu bakımdan Hymer'in öngörüsü isabetli ve (politika-yapıcılar tarafından hala) göz ardı edilmekte olan bir öngördür.

Sonuç

Stephen Hymer'in uluslararası işletmecilik ve küresel politik ekonomi alanında "kurucu" katkılar sağlayan önemli bir uluslararası akademik figür oluşu, onun (özellikle Marksist evresindeki) görüşlerini benimsemeyenler tarafından dahi kabul edilmektedir. Kanımızca Hymer ÇUŞ'ların örgütlenme biçimi ile dünya sisteminin yapısını arasındaki iktisadi etkileşimleri (özellikle bunları yarattığı iktisadi ve siyasi sorunları) ele alan çok ölçekli (küresel/ulusal/yerel) bir çözümleme metodolojisinin de mucididir. Hymer Marksist yazın açısından, bugün dahi yeterince kuramsallaştırılmayan bir olguya, ÇUŞ'ların dünya ekonomisi içindeki görelî özerkliğine vurgu yapmıştır. Yazar bu bağlamda ÇUŞ'ları tek yönlü doğrusal bir nedensellik şeması içerisine yerleştirerek, bunların, dünya ekonomisindeki kalkınma desenlerini kendi "piramit tarzı" örgütsel formlarının bir yansımasına dönüştürecek şekilde etkili olabileceklerini savlamıştır. Ayrıca ÇUŞ'ların sahip olduğu muazzam kaynakların ve yetkinliklerin yarattığı siyasi sonuçlara dikkat

147 Cowling ve Sugden (1994).

148 Bailey ve Driffield (2002), s. 60.

149 Bailey ve Driffield (2002), s. 66.

çekmiştir. Ancak bunu yaparken ÇUŞ'ların sahip olduğu iktidarın siyasi süreçlere yansıma mekanizmalarını yeterince detaylı bir kavramsal/kuramsal bir çerçeveye oturtamamıştır. Değerin realize edilmesi sürecinde toplumsal sermayenin alt unsurlarından biri olduğu düşünülecek olursa ÇUŞ'ların (diğer meta ve para sermaye döngüleri ile etkileşimini de ele alan) daha bütünleşik bir kuramsal çerçevede ele alınması faydalı olabilir. Bu eleştiriler ışığında: ÇUŞ'ların mülkiyet üstünlükleri ile hükümetler nezdinde yaptıkları lobicilik faaliyetleri arasındaki ilişkiler, bu şirketlerin uluslararası bankacılık sektörüyle (para sermaye döngüsü) etkileşimleri ve ÇUŞ'ların dünya ekonomisi ile karşılıklı (doğrusal olmayan/çok yönlü) etkileşimlerine odaklanmak verimli araştırma konuları olarak önümüzde durmaktadır.

Amerikan ÇUŞ'larının -bağımsızlıklarına yeni kavuşan- ulus-devletlerin zayıf kurumsal kapasiteleri karşısında her türlü manevra alanına sahip olduğu bir döneme tekabül eden bu çözümlere (belki de doğal karşılanabilecek) karamsar bir ton hakimdir. Soğuk savaş sonrası dönemden günümüzdeki finansal krizlere kadar uzanan tarihsel süreçte uluslararası literatürde yapılan ÇUŞ değerlendirmelerinde ise ibre tersine dönmüştür. Bu dönemde ÇUŞ'ların daha çok öğrenme/bilgi temelli kuramlar aracılığıyla ele alınması söz konusudur. Mevcut DYY desenleri yurtdışı şirket alımlarının arkasındaki temel itici gücün, ÇUŞ'ların sahip oldukları mülkiyet temelli üstünlükleri geliştirmek güdüsü olduğuna işaret edilmektedir. DYY'lerin yoğunlaştığı sektörlerde yüksek Ar-Ge faaliyetlerinin de yoğunlaşması bu yaklaşımları destekler niteliktedir. Bir diğer deyişle, Hymer'in çerçevesinde çok uluslu firma içinde konumlandığı varsayılan, iyelik üstünlüklerinin bir kısmının ana şirketin ve ortaya çıktığı ülkenin iyelik sınırları dışında olabileceği kabul edilmiştir¹⁵⁰. Bu bağlamda günümüz DYY yazını yenilik süreçlerinin, ÇUŞ'ların yarattığı, yapısal nitelikli, piyasa aksaklıklarını azaltıcı ve telafi edici etkilerini de gündeme getirmektedir (örneğin; yenilikçi rakipler piyasada oturmuş büyük şirketlerin ürünlerinden daha üstün ve farklılaşmış seçenekler sunarak oligopolistik pazar yapısını dönüştürüp tüketicinin refahını arttırabilirler). Aslında Hymer'in da ÇUŞ'ların etkinlik/bilgi üretimi alanındaki iktisadi faydalarının farkında olduğu çalışmalarında açıkça görülmektedir. Ancak nihai analizde yazar, bu şirketlerin elindeki gücün yoğunlaşması sonucunda, dünya sisteminde belirleyici eğilimin yapısal aksaklıklar olduğunu ileri sürmüştür. ÇUŞ'lara yönelik bu olumsuz görüşlerin o dönemin ampirik gözlemleriyle uyuştuğunu gözlemlemiştik. Öğrenme temelli ÇUŞ yaklaşımları da DYY'lerin soğuk savaş sonrasında uluslararası üretken yatırımların başat kaynağı haline gelmesi ve Asya'daki (Çin gibi) kalkınmacı devletlerin bu yatırımları kendi ülkelerinin iktisadi dinamizmine katkı verecek şekilde yönlendirmesi gözlemleriyle uyumludur.

150 David Teece (2006). "Reflections on the Hymer Thesis and the multinational enterprise". *International Business Review*. C.15, S.2, s. 124-139.

Ancak doğrudan yabancı sermayeye ilişkin yeni ampirik gözlemler de ortaya çıkmaktadır. Özellikle son küresel krizde uluslararası bankacılık sisteminin yarattığı olumsuz iktisadi dışsallıklar göz önünde bulundurulduğunda Hymer'in yapısal piyasa aksaklıklarına odaklanmasının önemi tekrar ortaya çıkmaktadır. Yaşanan krizde “iflas etmek için çok büyük” ve (dünya çapında) “sistemik kriz” yaratma potansiyeli taşıyan bankacılık ÇUŞ'larından bahsedilmektedir. Bu tartışmalar ise, kanımızca, ÇUŞ'ların oligopolistik yoğunlaşma yoluyla elde edeceği iktidardan şüphe eden Hymer'ı doğrular niteliktedir. Buna ek olarak, son krizin ÇUŞ çözümlemesinde yenilik ile yapısal aksaklıkları koşutluk içerisinde değerlendiren, mevcut uluslararası literatür açısından ilginç bir ders ortaya çıkmıştır. Uluslararası bankacılık sektörünün yarattığı türev ürünler ile gerçekleştirdiği finansal yenilikler mevcut krizi tetikleyen unsurlardan biridir. Bu husus ÇUŞ'ların getirdiği tüm yeniliklerin (her ne kadar öğrenme temelli ve bilgi üretimine dayalı da olsa) faydalı olamayabileceği kuşkusunu getirmektedir. Dolayısıyla yeniliklerin yapısal piyasa aksaklıklarını her zaman telafi edemeyeceği kabul edilmelidir. Çünkü başarısız yenilik girişimleri de ciddi iktisadi maliyetler yaratmaktadır. Bu noktada, paradoksal olarak görülebilecek bir diğer husus ise, küresel kriz örneğinde finansal yeniliklerdeki (başarı yerine) başarısızlığın uluslararası bankacılık şirketlerinin sonunu getirme, bir diğer deyişle Hymer'in çekindiği yapısal aksaklıkları sınırlandırma, ihtimalini doğurmuş olmasıdır!

Kanımızca, uluslararasılaşma desenleri ve ÇUŞ kuramlarını “değere el koyma” ile “değer yaratma” süreçlerinin karmaşık etkileşimleri açısından ele almak, Hymer'in görüşlerine ve inter-disipliner yönelimine hakkını veren, dengeli bir yaklaşım tarzı olacaktır.

Kaynakça

Aharoni, Yair (1997). *Changing Roles of State Intervention in Services in an Era of Open International Markets*, New York: State University of New York Press.

Bailey, David ve Driffield, Nigel (2002). “Hymer and Uneven Development Revisited: Foreign Direct Investment and Regional Inequalities”, *Contributions to Political Economy*, C.1, S.1, s.55-68.

Bain, John (1956). *Barriers to New Competition*, Cambridge, Mass: Harvard Univ. Press.

- Baran, P. ve Paul Sweezy (1966). *Monopoly Capital*, Harmondsworth: Penguin.
- Barnard, Helena ve Cantwell, John (2006). "Knowledge in the Theory of the Firm and MNC: Asset or Action ? A Commentary on Foss N. Knowledge and Organisation in the Theory of the MNC", *Journal of Management Governance*, C.10, S.1, s.21-27.
- Buckley, Peter J. (2006). "Stephen Hymer: Three Phases, One Approach?" *International Business Review* C.15, S.2, s.140-147.
- Buckley, Peter ve Mark C. Casson (2009). "The internalisation theory of the multinational enterprise: A review of the progress of a research agenda after 30 years". *Journal of International Business Studies*. C.1, S.1, s.55-68.
- Buckley, P. ve Mark Casson (1976). *The future of the multinational enterprise*, London: Macmillan.
- Buckley, Peter (2006). "Stephen Hymer: Three phases, one approach?", *International Business Review*, C 15, S. 2, s. 140-147.
- Casson, Mark (1990). *Multinational Corporations*, Hants: Edward Elgar Publishing
- Chandler, Alfred D. (1962). *Strategy and Structure*, MIT Press., Cambridge, MA.
- Chandler, Alfred D. ve Redlich, Fritz (1961) "Recent Developments in American Business Administration and their conceptualization". *Business History Review*, Spring, s..103-128.
- Coase, Ronald Harry. (1937). *The Nature of the Firm*. Economica.
- Contractor, Farok J. (1993). "Choosing between Direct Investment and Licensing: Theoretical Considerations and Empirical Tests", John H. Dunning (der.), *The Theory of Transnational Corporations*, Londra: Routledge
- Cowling, K. ve Sugden, Roger (1987). *Transnational Monopoly Capitalism*, Brighton: Wheatsheaf.
- Cowling, K. ve Sugden, Roger (1994). *Beyond Capitalism, Towards a New World Economic Order*. Londra: PinterDunning.
- DeGennaro, Ramon P. (2005). "Market imperfections," *Journal of Financial Transformation*, C. 14, s. 107-117.
- Dunning, John H. (2006). "When I Met Hymer: Some Personal Recollections." *International Business Review*, C.15, S.2, s.115-123.
- Dunning John H. (2001). "The Eclectic (OLI) Paradigm of International Production: Past, Present and Future", *International Journal of the Economics of Business*, C.8, S.2, s.173-190.
- Dunning, John H. (2003). "The Key Literature on IB activities", Rugman, Alan M. ve Thomas L. Brewer (der.) *The Oxford Handbook of International Business*. New York: Oxford University Press.
- Dunning John ve Alan M. Rugman (1985). "The Influence of Hymer's Dissertation on the Theory of Foreign Direct Investment", *American Economic Review*, C.75, S.2, s.228-232.
- Dunning John ve Christos Pitelis (2008). "Stephen Hymer's contribution to international business scholarship: as assessment and extension", *Journal of International Business Studies*, C.39, S.1, s.167-176.
- Dunning John ve Christos Pitelis (2009). "*The Political Economy of Globalization - Revisiting Stephen Hymer 50 Years On*", Personal RePEc Archive no 23184, Munich, s 1-31..
- Easterby-Smith, M. ve A. Lyles Marjorie (2005) *The Blackwell Handbook of Organizational Learning and Knowledge Management*, Malden: Blackwell Publishing.

- Eden, L. (1991). "Bringing the firm back in: Multinationals in international political economy", *Millennium: Journal of International Studies*, C.20, s.197.
- Erdost, Cevdet (1982). *Sermayenin Uluslararasılaşması ve Teknoloji Transferi*. Ankara : Savaş Yayınları.
- Forsgren, Mats. (2008). *Theories of the Multinational Firm: A Multidimensional Creature in the Global Economy*, Northampton: Edward Elgar.
- Foss, Nicolai J. (2003). "Knowledge and Organization in the Theory of Multinational Corporation: Some Foundational Issues", Keynote Speech to the European International Business Academy.
- Graham, Edward Monty (2002). "The Contributions of Stephen Hymer: One View.», *Contributions to Political Economy*, C.21, s.27-41.
- Graham, Edward Monty (2006). "Comment on Peter J. Buckley: "Stephen Hymer: Three Phases, One Approach?", *International Business Review*, C.15, S.2, s.140-147.
- Hennart, Jean-François.(2003)."Theories of the Multinational Enterprise" (der. Alan M. Rugman ve Thomas L. Brewer) *The Oxford Handbook of International Business*, s. 127-149. New York: Oxford University Press.
- Hymer, Stephen Herbert (1960). *The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment*, Massachusetts: MIT Press.
- Hymer, Stephen Herbert (1968). "The Large Multinational 'Corporation". Mark Casson (der.) (1990) *Multinational Corporations* içinde, Hants: Edward Elgar, s. 6-31.
- Hymer, Stephen Herbert (1970). "The efficiency (contradictions) of multinational corporations", *American Economic Review*, C.60, S.2, s. 441-448.
- Hymer, Stephen Herbert (1972). "The Internationalization of Capital.» *The Journal of Economic Issues* C.6, S.1, s. 91-111.
- Hymer, Stephen ve Pashigian, Peter (1962). "Firm Size and the Rate of Growth", *Journal of Political Economy*, C.70, S.4, s. 556-569.
- Ietto-Gillies, Grazia (2002). "Hymer, The Nation-State and The Determinants of Multinational Corporations' Activities", *Contributions to Political Economy*, C.21 s. 43-54.
- Ietto-Gillies, Grazia (2004). "The nation-state and the theory of the transnational corporation.», *Contributions to Political Economy*, C. 21, S.1, s. 43-54.
- Ietto-Gillies, Grazia (2005). *Transnational Corporations and International Production: Concepts, Theories and Effect.*, Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Kindleberger, Charles Poor. (2002). "Stephen Hymer and the Multinational Corporation", *Contributions to Political Economy*, C. 21, S.1, s. 5-7.
- Knickerbocker, Frederick T. (1973). *Oligopolistic Reaction of Multinational Enterprise* ,Boston: Harvard.
- Kogut, Bruce ve Zander, Udo (1993). "Knowledge of the firm and the evolutionary theory of the multinational corporation". *Journal of International Business Studies*, C. 9, s. 319-332.
- Lenin, Vladimir I. (1917). *Imperialism—The highest stage of capitalism*. London: Progress Publishers. (1970 baskısı).
- Levitt-Polanyi, Kari (1982). "A Memoir. Stephen Hymer on the. Multinational Corporation", *Review*, C. 6, S.2, s. 253-279.

- Luxembourg, Rosa (1913). (İngilizce baskı 1951) *The accumulation of capital*. London: Routledge.
- McManus, J. C. (1972). "The theory of the multinational firm", G. Paquet (derleyen), *The multinational firm and the nation state*, Toronto: Collier Macmillan
- Michalet, Charles A. (1976). "The international transfer of technology and the multinational enterprise", *Development and Change*, C. 7, s. 157-174.
- Nolan Peter, Sutherland, Dylan ve Zhang, Jin (2002). "The challenge of the global business revolution", *Contributions to Political Economy*, C.21, S.1, s. 91-110.
- Palloix, Christian (1975) *L'internationalisation du capital*, Paris, Maspero.
- Palloix, Christian (2009). "Mondialisation et Firmes multinationales à l'aune de la crise économique et financière", Colloque 'Globalization y problemas del desarrollo', La Havane-Cuba, 2-6 mart.
- Pearce, Robert ve Marina, Papanastassiou (2006). "To 'almost see the world': Hierarchy and strategy in Hymer's view of the multinational" . *International Business Review*, C.15, S.2, s.151-165.
- Peoples, J and Sugden, R. (2000). "Divide and Rule by Transnational Corporations", Roger Sugden ve Christos N.Pitelis (der.) *The Nature of the Transnational Firm* içinde, s. 174-192, London: Routledge.
- Pitelis, Christos N. (1991). "Beyond the Nation State: The Transnational Firm and the Nation State", *Capital and Class*, C. 22, S. 1, s. 98-114,
- Pitelis, Christos N. (2002). "Stephen Hymer: Life and the Political Economy of Multinational Corporate Capital" . *Contributions to Political Economy*, C.21, S.1, s. 9-26.
- Pitelis, Christos ve Roger Sugden.(2002). "Preface". *Contributions to Political Economy*, C.21, S.1, s. 1-4.
- Scherer, F.M. ve Ross, David (1990). *Industrial Market Structure and Economic Performance*, Houghton-Mifflin, Boston.
- Teece David J. (1977). "Technology transfer by multinational firms: the resource cost of transferring technological know-how". *The Economic Journal*, C.87, s.242-261.
- Teece, David J. (2006). "Reflections on the Hymer Thesis and the multinational enterprise". *International Business Review*. C.15, S.2, s. 124-139.
- Williamson, Oliver E. (1998). "Transaction Cost Economics: How it works; where it is headed", *De Economist*, C.146, s.23-58.
- Williamson, Oliver E.(1981a). "The modern corporation - Origins, Evolution, Attributes". *Journal of Economic Literature*. C.19, S.4, s.1537-1568.
- Williamson, Oliver (1981b). "The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach". *The American Journal of Sociology*, C.87, S.3, s. 548-577.
- Yamin, Mohammad (1993). "A Reassessment of Hymer's Contribution to the Theory of Transnational Corporations." Christos Pitelis ve Roger Sugden (der.), *The Nature of the Transnational Firm* içinde, London: Routledge, s. 64-80.
- Yamin, Mohammad ve Forsgren, Mats (2006). "Hymer's analysis of the multinational organization: Power retention and the demise of the federative MNE". *International Business Review*, C.15, S.2, s. 166-179.